

EL MÓN ROMÀ I LA HISPÀNIA TARRACONENSE PRECATALANA

JOSEP M. NOLLA I BRUFAU¹
Universitat de Girona
Institut d'Estudis Catalans

Article lliurat el 8 de novembre de 2018. Acceptat el 30 d'abril de 2019

RESUM

En un text d'aquestes característiques hi ha sempre mancances, biaixos i tries molt personals. No pot ser d'altra manera. Hem intentat, però, dibuixar un esbós al més net possible de l'evolució d'un territori determinat durant un llarguíssim període de gairebé mil anys i que ha acabat marcant de forma tangible el que hem acabat essent després.

Deixant de banda l'etapa de conquesta, que és sempre personal en cada un dels territoris del que acabaren essent les províncies romanes, en el gruix dels esdeveniments les similituds són tan tangibles, tan pròximes, tan similars que la pertinença a un tot és un fet incontestable. Si obviem els detalls, els fets són uniformes.

I convé recordar que la història d'aquesta llarga etapa s'ha (i s'haurà) de reconstruir arqueològicament. Les dades documentals són sovint escasses i moltes vegades inexistents però tant se val. Aquestes circumstàncies asseguruen matisos i nous enfocaments a partir de noves descobertes (també epigràfiques) o de noves interpretacions. I això és bo. La «història» no és mai acabada.

PARAULES CLAU

Imperi romà, Tarraconensis, Hispània Citerior, Via Augusta.

1. E-mail: josep.nolla@udg.edu

The Roman world and pre-Catalan Hispania Tarraconensis

ABSTRACT

An article like this can always omit things, contain bias and highly personal traits. Necessarily so. However, we have attempted to provide as clear an outline as possible of the evolution of a specific region over a very long period of almost one thousand years that has ended up having a tangible effect on what we have later become.

Leaving the conquest stage to one side, which is always personal in each of the regions that would end up becoming Roman provinces, for most of the events the similarities are so evident, so familiar, so alike that they undoubtedly belong to the same whole. If we ignore the details, the facts are uniform.

And it should be noted that the history of this long period must be reconstructed archaeologically - now and in the future. Documentary data are often limited and very frequently inexistent but that doesn't matter. Such circumstances ensure nuances and new focuses based on new discoveries (also epigraphical) and new interpretations. And that's good. «History» never ends.

KEYWORDS

Roman Empire, Tarraconensis, Hispania Citerior, Via Augusta.

El territori nord-oriental de la província Hispània Citerior, que al baix imperi s'anomenà *Tarraconensis*, va ser, d'entre totes les regions circummediterrànies, la primera d'entrar-hi en contacte (i d'integrar-s'hi), amb l'afegit extraordinari que tanca brillantment el cercle, de formar-ne part fins al final quan el que ja era *de facto* una entelèquia acabà desapareixent de manera definitiva quan el rei visigot Euric va conquerir-la aprofitant-se del fet que Odoacre havia destituït el darrer emperador i havia enviat les insígnies i els símbols del poder al *basileus* de Constantinoble (476), al qual nominalment sotmetien la seva autoritat els reis i cabdills que senyorejaven les terres que havien estat les províncies occidentals de l'Imperi romà. Un cas únic, extraordinari, que, d'alguna manera, marcà aquest país lligat en una vastíssima història comuna de 700 anys.

Aquesta és una terra notablement muntanyosa, definida per la serralada pirinenca, al nord, la mar Mediterrània, a llevant, i, a ponent, per un seguit

de sistemes muntanyosos paral·lels i les vastes planes occidentals. La Depressió Prelitoral que travessa de tramuntana a migjorn aquestes contrades ha estat un eix de comunicacions decisiu des d'època prehistòrica. Abans de l'arribada de Roma, aquell important vial era anomenat pels hel·lens Camí d'*Herakles*, en considerar que havia estat el mític fill d'Alcmena qui el fressà quan retornava devers Micenes, per portar a Euristeu els bous de Gerió. Un altre camí principal resseguia el curs del riu Segre travessant de punta a punta aquest país.

Després d'acabar controlant tot Itàlia a través d'una xarxa complexa i molt eficaç de pactes amb les ciutats i els pobles que ocupaven aquell territori, entre els quals unes quantes *poleis* gregues, la república romana mirà cap enfora. Per diverses raons entre les quals els historiadors continuen discutint quina tingué més pes, Roma entrà en disputa per Sicília amb una altra ciutat-estat que havia creat un imperi, *Carthago*, de característiques ben diferents però que aparentment tenia opcions per esdevenir un enemic perillós, difícil de batre. Tanmateix, malgrat les dificultats que expliquen la llarga durada d'aquell conflicte, la primera guerra púnica, la victòria fou per a Roma que incorporà Sicília i, de re-top, Sardenya i Còrcega, tot deixant la capital africana en una delicada situació que va haver de solucionar amb la creació, a la península Ibèrica, d'un imperi, l'exploració del qual havia de servir per pagar una dura indemnització de guerra i preparar la revenja. Fou en el context d'aquestes circumstàncies que la gran potència itàlica entraria en contacte directe amb Hispània, tot marcant l'inici de la conquesta i la incorporació d'aquestes terres a la república centreitàlica, un procés lent, complicat, de llarga durada, que no finalitzà de debò fins al 19 aC, ja dins d'una nova etapa de la història de Roma, quan els territoris conquerits passaren a ser part integrant d'un imperi, amb una participació cada vegada més activa que convertí els habitants d'aquells indrets en romans provincials.

L'inici de tot hauria estat, doncs, la segona guerra púnica (218-202 aC) quan, per crear un front a la Hispània controlada pels cartaginesos i que havia de ser la sòlida plataforma de sosteniment de l'aventura d'Anníbal a Itàlia, un exèrcit expedicionari de legionaris romans i aliats itàlics desembarcà a Empúries (*Emporion*), l'antiga *polis* focea, aliada fidel de Roma. La tria no fou improvisada, sinó fruit d'una necessitat logística i d'una avaluació precisa de la situació. Una aventura d'aquelles dimensions exigia actuar amb responsabilitat i coneixement de causa. De seguida, els romans arribaren a *Tarraco* i hi establirien la que seria, des de llavors mateix, el seu *castra hiberna*, punt d'hivernada de l'exèrcit i base principal d'operacions. Va ser en aquells moments que Roma feu conei-

xement directe dels diversos *populi* ibèrics d'allò que, anys a venir, seria Catalunya, molts dels quals seguien movent-se dins l'òrbita cartaginesa i que calgué fer canviar de bàndol, reprimir i destruir si les circumstàncies ho exigien.

Les comunitats indígenes d'aquest territori, que les fons textuais greco-romanes anomenaven *populi*, formaven part d'un grup que coneixem com a ibers, amb uns trets culturals ben definits i que ocupaven una extensa àrea geogràfica, des de la part occidental de l'actual Andalusia, resseguint tota la costa de llevant de la península, una part considerable de la vall de l'Ebre i, més enllà de la serralada pirinenca, fins a les riberes de l'Aude. Era una civilització que a partir dels contactes sovintejats amb els fenicis i púnics, primer, i amb els hel·lens, més endavant, havia assolit un nivell cultural considerable que, malgrat tot, no era uniforme en tota aquella extensa àrea geogràfica. Al sud i al sud-est, les comunitats havien aconseguit un grau d'organització de tipus urbà, mentre que en altres llocs es trobaven en nivells protoestats, si bé camí, tanmateix, de formes d'organització política avançades. La cultura material era, arreu, d'una considerable sofisticació. Tots aquells *populi* tenien un sistema d'escriptura de tipus mixt, amb signes sil·làbics i signes sònics, que podem llegir però que no podem entendre si no és puntualment. No és tampoc segur que tots parlessin una mateixa llengua.

La societat era a les mans de grups aristocràtics que posseïen les terres, els ramats i que mantenien relacions de patró i client amb la resta de la comunitat. Era una aristocràcia guerrera amb una panòplia militar costosa que sovint acompanyava el difunt (i altres membres del grup) dins la seva tomba. Els vestigis de la importància del fet guerrer sovintegen entre els ibers.

Cada un d'aquests *populi* ocupava una determinada àrea geogràfica prou ben definida, amb superfícies similars a les de les comarques actuals. Només a través de les fonts, tardanes i foranes, podem fer-nos una idea un xic més detallada d'aquest conjunt, tot i que convé fer-ne un cas relatiu. La xenofòbia pròpia de grecs i romans, la impossibilitat d'entendre, des de fora, determinats aspectes d'aquelles comunitats, el menyspreu constant devers allò diferent o que no s'entén, treuen valor a aquelles recopilacions.

Cal, doncs, reconstruir aquelles societats a través de la cultura material, dels seus vestigis, de les seves restes, un material abundós, de vegades ben conservat, sòlid i tangible però, en moltíssims aspectes, completament mut. Nogensmenys, el que sabem ara mateix sobre aquella cultura, en quantitat i en qualitat, ultrapassa de molt el que sabíem fa només trenta anys.

Les relacions entre *populi* devien ser variables, canvians, i sovintejarien les topades amb el veïns, tal com sol ser característic en les societats protourbanes. Conseqüències importants tingueren els contactes amb gent vinguda de fora que acceleraren l'evolució interior d'aquestes comunitats. Molt més devastadores foren les interferències foranes. L'arribada del cartaginesos el 237 aC a *Gades*, sota el comandament d'Amílcar Barca, pare d'Anníbal, sotragà fortament bona part de la península. Aquella presència incomodà els aliats de Roma, les ciutats gregues i els ibèrics filohel·lens i, de retop, la poderosa república que no va acabar d'entendre què succeïa, potser perquè tot allò passava massa lluny de la Itàlia tirrènica, fins que es trobà Anníbal a Itàlia comandant un exèrcit eficaç i admirablement dirigit.

Amb l'ajuda emporitana, ben apostada en aquest territori des de feia uns quants segles, Roma i els seus aliats ben aviat controlaren directament o a través de pactes una bona part de l'actual Catalunya. Va caldre actuar militarment i puntualment sobre algunes d'aquelles comunitats que o bé servien els interessos de *Carthago* o bé no acceptaven la ingerència romana ni les exigències que n'emanaven. Després d'haver portat la guerra cap al sud, la derrota dels exèrcits expedicionaris romans i la mort dels seus comandants (212 aC), va significar el retorn a la seguretat de més ençà de l'Ebre i de *Tarraco*. Aquest fet significà l'arribada quasi de seguida, com a comandant en cap dels exèrcits romans a Hispània en un encàrrec extraordinari del Senat i del poble de Roma (*Senatus Populusque Romanus*), de Publi Corneli Escipió, futur Africà, una personalitat militar extraordinària que en ben poc temps capgirà la situació amb la conquesta de la capital púnica de *Carthago Nova*, amb les productives mines d'argent i plom, on treballaven, segons Polibi, 40.000 esclaus, i les brillantíssimes victòries a camp obert d'*Ilipa* i *Barcula*, a l'actual Andalusia, que portaren a la *deditio* de *Gades* i a l'acabament dels combats amb els púnics i els seus aliats (206 aC). Aquests èxits conduïren directament a la desfeta final de l'imperi nord-africà i a la fi de la segona guerra púnica.

Una part d'aquest fites s'aconseguí amb astúcia política i bon comportament. El tracte que dispensà Escipió als hostatges indígenes i, preferentment ibèrics, que els cartaginesos retenien a la ciutat fundada per Asdrúbal, motivà el canvi d'actitud de molts *populi*, fins aleshores fidels aliats dels cartaginesos, que es passaren als romans o, millor dit, es posaren sota la tutela directa del seu comandant. Entre aquests hauríem d'esmentar els poderosos ilergets, que van tenir un paper de primer ordre per assegurar la victòria itàlica.

En retornar vencedor a la ciutat del Tíber, Escipió deixava les coses prou ben organitzades. Un cop acabada la guerra amb els púnics, correspondria al Senat i al poble romà prendre una decisió final sobre aquells nous territoris que fins aleshores eren llunyans i desconeguts i que ara convenia conquerir i explotar. La marxa de l'Àfrica alliberava els ilergets i els seus caps, Indíbil i Mandoni, d'uns pactes que eren personals i, conseqüentment, s'alçaren en armes en contra de les exigències dels romans. Però ja no hi havia res a fer. La duresa de la resposta romana fou de tal magnitud que els ilergets, d'aleshores ençà, no s'apartaren ni un mil·límetre de les indicacions dels nous amos.

L'any 197 aC, una comissió delegada del Senat fou enviada a Hispània per fixar les fronteres entre les dues noves províncies que s'havien creat, la més allunyada de Roma o Ulterior, i la més propera o Citerior. Les terres de l'actual Catalunya, des de les Alberes, formaven part d'aquesta última, amb capital a *Tarraco*, la primera fundació romana a Hispània, tal com recordava Plini el Vell dos segles i mig més tard (*Tarraco Scipionum opus*).

Aquest fet significà l'inici de la gran revolta indígena generalitzada contra Roma que feu tremolar els fonaments de la presència colonial en aquestes contrades i exigí (195 aC) la intervenció del cònsol Marc Porci Cató —que va comptar amb el suport de Publi Manli, recentment nomenat pretor de la Hispània Citerior i enviat com a ajudant del cònsol—, que reconduí la situació amb contundència però també amb intel·ligència i mà esquerra. L'actual Catalunya, deixant de banda algun fet esporàdic, no tornà a intentar revoltes contra el domini romà. S'obria una nova etapa (segle II aC) que progressivament aniria marcant un canvi d'actitud de l'aristocràcia indígena devers els romans. Aquests anys d'enorme importància, unes tres generacions, s'han de contemplar des d'òptiques diverses, el conjunt de les quals acabà dibuixant la transformació pautada de la societat indígena, que iniciava el camí de la romanització a través del qual aquells antics ibers acabarien esdevenint romans provincials, una senda que marcaren i seguiren inicialment les elits i, darrere seu, la resta de la comunitat.

La revolta i la repressió immediata significaren la desaparició de les antigues aristocràcies principesques, compromeses amb l'alçament, substituïdes per unes de noves, imposades i protegides per Roma, que li devien el nou lloc principal que ocupaven en la piràmide social i que no s'hi mantingueren només fidels, sinó que serviren de pont eficaç vers la integració de tota la comunitat. Es tracta d'un procés inicialment invisible que se'ns fa palès arqueològicament a partir del

darrer terç / darrer quart del segle II aC, amb l'aparició, en els *oppida* on habitaven i es relacionaven els ibers, de construccions arquitectòniques de tota mena que ennoblien l'espai urbà a base d'edificis notables de caràcter plenament itàlic o que refeien les defenses urbanes tot bastint torres, portes i baluards propis de la sofisticada poliorcètica hel·lenístico-romana, ben lluny de les muralles antigues d'escàs valor militar i sense bellesa.

Aquells anys estigueren marcats altrament per una intensificació geomètrica del comerç entre, sobretot, la Itàlia tirrènica i Hispània, a través de grans vaixells curulls d'àmfores de vi itàlic, produït en les vil·les esclavistes de la península centremediterrània que explotaven immensos *fundi* amb vista a produir vi excedentari que es venia a bons preus al llunyà Occident (i a l'exòtic Orient). Els nombrosos derelictes localitzats i explorats arqueològicament a la zona del cap de Creus o a les costes balears, conjuntament amb la presència de grans quantitat de padellassos en els jaciments ibèrics d'aquestes contrades, en són una sòlida prova. *Emporion*, sobretot, i *Tarraco* actuaren de port d'arribada d'aquelles naus que amb les àmfores portaven altres productes complementaris i gent i contactes que facilitaven l'arribada, la difusió i la penetració de noves idees. S'havien bastit uns ponts transmarins, intensament fressats, que continuaren fluïnt durant molts segles. La consolidació i expansió de l'ús de la moneda s'ha de considerar una conseqüència de la conquesta. Una multitud considerable d'*oppida* i de *populi* encunyaren moneda de bronze amb anversos i reversos de tradició indígena i textos en signes ibèrics que circulaven al costat de la moneda romana de plata (denaris) i de bronze.

Fins al 133 aC, data de la conquesta de Numància i de la fi de l'etapa més sagnant de les guerres celtibèriques, la presència romana en les noves províncies, i especialment a la Citerior, va ser quasi exclusivament militar. Aquests darrers anys, l'arqueologia ha aconseguit visualitzar aquest fenomen a partir de la identificació de jaciments molt determinats que cal posar en relació amb l'exèrcit romà on, no ho oblidéssim pas, hi havia importants contingents indígenes a través dels pactes de la *deditio* o com a mercenaris, a sou de la república. La tipologia i les característiques són tan diverses i tan complexes que caldran, encara, uns quants anys i l'exploració exhaustiva de molts d'aquells jaciments, per poder veure diferències i fixar de manera més ferma la seva cronologia per entendre-ho millor.

En una altra direcció, treballs recents han permès reconèixer a Cabrera de Mar, als peus del gran *oppidum* de Burriac, *Ilturo* versemblantment, capital dels

JOSEP M. NOLLA I BRUFAU

laietans, un dels *populi* ibèrics d'aquest territori, un jaciment arqueològic de tipus urbà amb una cronologia inicial alta, de segon quart / mitjan segle II aC i que s'hauria abandonat en el decurs del primer quart del segle primer abans del canvi d'era, probablement en el context de la fundació d'*Iluro* (Mataró). No és un cas únic, certament, però, ara per ara, continua essent sensacional, amb molts pocs paral·lels descoberts no fa pas tant i en procés d'excavació i interpretació (per exemple, la Cabañeta, a la vall de l'Ebre, a l'Aragó). Era un hàbitat obert, no pas ortogonal però prou regular, que ocupava una àrea considerable i que s'ordenava a partir d'alguna riera i de camins antics. Destaquen la presència d'edificis públics com un *balneum* amb tots els elements que el definien, possibles *domus*, amb sòls d'*opus signinum* decorats amb tesselles, cobertura a base de *tegulae* i *imbrices*, sense paral·lels en els establiments indígenes del moment, i amb un marcat i indiscutible caràcter itàlic. Sovint, a partir d'aquestes característiques tan pregonas, s'ha considerat un establiment d'itàlics i per a itàlics que hauria tingut un paper central en el control del territori durant el segle II aC, entre altres dos punts de domini ben coneguts, Empúries, al nord, i *Tarraco*, a migdia. Altres estudiosos no ho veuen tan clar. Convé tenir present que un treball recent que analitzà els grafitis sobre *instrumenta domestica* procedents d'aquest jaciment, un conjunt gens negligible, posà de manifest l'ús exclusiu de signes ibèrics. Mancats de referències i essent mudes les fonts, tindrem dificultats per encaixar fundacions d'aquesta mena fins que no les coneguem millor. Sigui com sigui, fa la sensació que es podria tractar d'un barri relacionat d'alguna manera amb *Iluro*, en un lloc més funcional, sobre el camí i a tocar del mar, amb una presència d'itàlics indiscutible, difícil de quantificar, però també d'indígenes que mostraven una fèrria voluntat de romanitzar-se. Més que militar, hi veuríem un paper econòmic, lligat al comerç i a la distribució de productes itàlics.

L'any 133 aC marca un punt d'inflexió que el registre arqueològic remarca amb claredat i que, en bona part, és una conseqüència de l'evolució interna de la societat, sota la direcció de les elits locals que, oblidant les ferides de la represió militar, s'obria a una metamorfosi que la portaria a ser tota una altra cosa. La presència d'una comissió senatorial registrada a les fonts avalaria aquestes suposicions. En aquells anys i amb una intensificació com més ens acostem a l'any 100 aC, hom reconeix, aquí i allí, petites granges indígenes que explotaven agrícolament el territori amb una ampliació de l'àrea conreada i que seria el resultat de la pau imposada per Roma, on observem puntualment indicis fermes del conreu extensiu de la vinya per obtenir vi, inicialment per al consum propi.

Aquells anys, recordem-ho, entre el 133 i el 123 aC, Roma i Itàlia es veieren sotragades pels intents de reforma agrària del germans Grac, uns fets que assenyalen l'inici d'uns conflictes interns que desembocarien en les guerres civils successives que no finalitzarien fins al 31 aC, quan Octavi esclafà Marc Antoni a *Actium*. Aquells fets van ajudar a moure una quantitat important de persones des d'Itàlia a les províncies més consolidades.

Dins d'aquest conjunt de consideracions hi ha un fet d'una importància enorme per a la consolidació de les províncies occidentals i com a plataforma vers la incorporació de nous territoris a Roma, que no fou altre que la conquesta d'allò que els textos llatins anomenaren la Gàl·lia transalpina que més endavant esdevingué la *Narbonensis*, que va permetre connectar directament per terra Itàlia (i Roma) amb Hispània. D'aleshores ençà, a través del vell i mític camí d'Hèracles, les relacions i els contactes foren més fluids i intensos. Aquest fet (123-121 aC) consolidà un procés que venia d'antic i que la cultura material d'un costat i altre dels Pirineus no fa altra cosa que confirmar. Per a moments un xic més avançats (època d'August i Tiberi), l'epigrafia certifica aquestes relacions intenses de manera inqüestionable.

Han de ser, fins a cert punt, conseqüència d'aquella intervenció, els vestigis epigràfics i arqueològics d'una certa magnitud sobre la creació i/o recreació d'una xarxa viària més enllà del vell Camí d'Hèracles, que abastava la Catalunya interior i que facilitava la circulació a través de la serralada pirinenca tot fent servir, amb certa comoditat, nous ports de muntanya. Pel coll d'Ares, de nom suggeridor, travessava la barrera muntanyosa la via creada per M. Sergi a través d'Osona. Si inicialment havien de tenir un objectiu militar, de seguida s'obriria a moltes altres possibilitats. Altres mil·liaris certifiquen la creació de camins transversals cap a *Ilerda*, vers les planes de ponent.

El daltabaix que significaren les migracions de cimbres i teutons afectà directament els territoris acabats de pacificar de la Transalpina i, de retruc i puntualment, la Hispània Citerior (104-103 aC). Les dades documentals són clares en relació amb aquest daltabaix que finalment solucionaren els celtibers. En canvi, les arqueològiques són inexistents o difícils d'interpretar. Pensem com a ruta més probable que haguessin penetrat pel coll de la Perxa, la vall del Segre i de l'Ebre fins que, aturats i vençuts, retornaren a la Transalpina per intentar l'aventura itàlica que els fou fatal.

Les guerres civils entre *optimates* i *populares* s'acabaren fent sentir amb més o menys intensitat en totes les províncies que governava la república. L'anar i venir

d'exèrcits i, darrere seu, de publicans, aventurers, tractants d'esclaus, venedors i tanta altra gent que vivia i s'enriquia de la guerra, significà relacions continuades i intenses amb gent vinguda de la metròpoli o de les regions immediates, circumstàncies que serviren per accelerar el procés d'integració dels habitants d'aquestes contrades. En aquests conflictes, la participació dels indígenes, al costat d'itàlics i ciutadans romans de ple dret, fou numèricament molt important, a favor dels dos bàndols. Ara els *hispani* intervenien en un conflicte que també era el seu, amb una total dedicació. La guerra de Sertori (82-71 aC) significà un abans i un després de la relació de Roma amb Hispània. La implicació dels *hispani* en aquell conflicte, que capitanejà Sertori, un excel·lent militar i organitzador que acabà exigint la presència dels millors *imperatores* d'entre els *optimates* per aconseguir imposar-se, va ser absoluta. Convé destacar, entre els seus adversaris, Metel i, sobretot, Gneu Pompeu Magne que aprofità l'avinentesa per definir una nova política en relació amb les províncies. El nivell de compromís entre els hispans era altíssim i semblava raonable canviar les regles del joc. Fou en aquell moment que el territori que ens ocupa va ser organitzat globalment a partir de *ciuitates* que es distribuïren sobre tot el territori, que foren fundades a partir d'un *oppidum* indígena anterior o clarament *ex nouo*. Va ser especialment durant la tercera dècada del segle I aC que verifiquem l'aparició de nous nuclis urbans bastits a la manera italiromana, amb carrers paral·lels i perpendiculars els uns als altres, amb les *insulae* regulars i ben definides, espais dissenyats per rebre la plaça foral, i ben protegides darrere sòlides muralles. Els llocs triats varien d'un lloc a un altre, sempre, però, en funció d'un extraordinari coneixement de causa: la ciutat regular d'Empúries, *Gerunda*, *Aquae Calidae*, *Blandae*, *Iluro*, *Baetulo*, *Tarraco*, *Dertosa*, *Ilerda*, *Auso*, *Iesso*, *Sigarra*, *Aesso*. En la majoria dels casos aquests nuclis urbans s'establien en nous espais no ocupats, tot incorporant els habitants dels vells *oppida* que aleshores s'abandonaren. Només un xic més endavant, i en ordre diferent, assoliren categoria jurídica de tipus romà. Les colònies, dues úniques en el nostre territori, *Tarraco* i *Barcino*, van ser creades més tard, en època triumviral, la primera, i durant el principat d'August, la segona.

L'aparició d'aquelles noves ciutats, la major part de les quals continuen existint en l'actual Catalunya, significà el començament real d'una nova situació que en altres ocasions hem anomenat el Gran Canvi perquè fou el punt de partida de noves realitats, on allò més propi de la cultura indígena era substituït per aspectes essencials de la itàlico-romana. No es vivia només en ciutats regulars, ben dreçades, monumentals, amb un marc físic de referència completament

diferent, sinó que també amb nous espais i noves necessitats que fins aleshores eren inexistents. Foren canvis inicialment imperceptibles, però de llarg abast. Aquest nou marc urbà, propi del món mediterrani, era per a Roma no sols desitjable, sinó imprescindible per poder posar les bases d'una provincialització d'aquells territoris, amb voluntat, a mig termini, de convertir uns estranys en ciutadans, en *ciues*. L'aparició de la *ciuitas* comportà la de les vil·les, aleshores la manera pròpia d'explotar l'*ager* per part dels romans i dels itàlics. La vil·la esdevingué el centre d'un *fundus*, d'una explotació agrària de dimensions variables que, en aquestes contrades, mai arribaren a ser grans latifundis, sinó propietats petites o mitjanes. Les vil·les republicanes més ben conservades ens diuen que no eren massa grans ni massa luxoses i no mostraven una diferenciació clara entre la *pars urbana* i la *pars fructuaria*, amb ús tant de maneres de fer foranes com locals però amb característiques arquitectòniques ben diferents dels establiments indígenes, que eren tota una altra cosa. *Otium* i *negotium*, les dues cares d'una mateixa moneda que assenyalen allò que era característic d'una manera diferent de relacionar-se amb el camp. A partir d'aquells anys i fins a la seva desaparició, en el segle v, aquella va ser la manera principal d'explotar agrícolament el territori. Paral·lelament, hi hagué altres realitats que canviaven en el pas del temps. En aquesta etapa coexistiren amb les *uillae* alguns *oppida* que continuaren ocupats fins a la segona meitat del segle I aC o, puntualment, un xic més enllà, unes poques aglomeracions de segon ordre, alguns *uici*, molt estranys i mal documentats fins ara en aquest país nostre, i els assentaments indígenes tipus granja que acabaren desapareixent amb rapidesa o bé es transformaren en establiments de tipus romà. També, relacionades amb els camins, *mansiones*, *mutationes* i *stationes*.

En aquells anys, la presència itàlica se'ns fa més evident. Establerts en les ciutats de nova creació, ja fossin pocs o molts, jugaren un paper cabdal en el procés romanitzador. Eren el model de comportament per als indígenes alhora que, convé no oblidar-ho, serviren per llatinitzar l'element itàlic, els *socii*, que tenien, certament, una cultura similar però que posseïen la seva llengua i les seves peculiaritats pròpies. Pot semblar una paradoxa però la romanització d'Itàlia i dels itàlics fou simultània a la del territori que ens interessa.

Una dada interessant que confirma aquestes impressions i que posa de manifest l'antigor de la dependència d'aquestes contrades respecte de Roma és la presència, un xic arreu, de cases senyoriales unifamiliars, de model itàlic ben definit, que només s'expliquen per ser obra d'itàlics (romans o aliats) o de membres

de l'aristocràcia indígena fortament romanitzats i delerosos de mostrar-ho. En efecte, les *domus* a les quals en referim, ben representades i, sovint, admirablement conservades, adaptaven la planta característica de la casa itàlica tardorepublicana, amb *fauces*, *atrium*, *tablinum* i *hortus* com a estances principals i més representatives. Fins i tot, quan l'edifici fundacional es troba suficientment conservat, constatem que aquest model, propi de la casa urbana, també es feia servir per bastir una vil·la, una casa de camp. L'atri esdevingué un espai amb un altíssim valor simbòlic que explicaria la seva supervivència i el seu ús en cronologies més avançades quan, certament, ja era passat de moda i arquitectònicament innecessari.

Tal com passa en alguns jaciments itàlics, en alguns llocs podem observar admirablement bé l'evolució natural de la *domus* romana afectada per la influència de la casa senyorial hel·lenística que acabà imposant una planta nova que ben aviat —segle I— esdevindria la casa romana per excel·lència, organitzada a l'entorn d'un (o més d'un) peristil el centre del qual, més enllà del pòrtic, l'ocupava un jardí. El pas intermedi correspongué a les cases d'atri i peristil (o casa pompeiana), que mantenien l'element antic i autòcton tot incorporant el nou espai, el nou epicentre, cridat a un èxit ràpid i esclatant. El següent pas va ser la desaparició de l'atri que, tanmateix, el podem veure reaparèixer de manera puntual en cronologies avançades i, sempre, més enllà d'una determinada funció arquitectònica escassa, com una mostra de romanitat, pel prestigi que atresorava i per l'alt valor simbòlic que l'espai havia tingut en el seu origen i durant dècades.

El que hem anomenat el Gran Canvi significà una intensificació de l'explo-tació agrícola i ramadera, feta amb més eficiència i beneficiada per la introducció de noves pràctiques que milloraren ben aviat l'eix central de l'economia d'aquestes contrades que s'aprofitaren d'un intens comerç que es movia en dues direccions. Els grans vaixells de càrrega retornaven als ports d'origen, a la Itàlia tirrènica, curulls de cereal, mineral, esclaus i tot allò que fos possible comercialitzar. Aquestes circumstàncies que els episodis bèl·lics de la guerra sertoriana només distraurien, van consolidar, incrementant-lo, el conreu de la vinya. El vi, els cereals i l'oli d'oliva conformaven l'essència bàsica de l'alimentació al món antic. No cal veure el diví regal de *Bacus* com un luxe o una beguda que no era a l'abast de tothom, sinó, sobretot, com una necessitat diària i inexcusable per cobrir les necessitats alimentàries mínimes d'homes, dones i infants. Lluny dels costosos beuratges de qualitat, a l'abast d'un grup reduït de la societat, n'hi havia molts d'altres, menys sofisticats, molt més abundants i de preus assequibles que constituïen la major part del vi que es produïa al món mediterrani. A partir d'aquells

anys, a grans trets la tercera dècada del segle I aC, una part significativa de la Catalunya actual i, especialment, la zona costanera i la Depressió Prelitoral, dedicaren bona part dels seus esforços a plantar vinyes i a produir vi, en un procés que se'ns fa palès i que podem resseguir a través del registre arqueològic i epigràfic, d'una gran riquesa i ben representat. Primer es conquerí el mercat local i ben aviat els internacionals, amb la Gàl·lia Narbonesa, la zona de *limes* germànic i Roma, en primer lloc, fins al punt de substituir, segons on i durant un temps, les prestigioses produccions itàliques que havien estat afectades per les guerres civils, per les proscripcions, per la inseguretats i, probablement també, pels preus tan competitius dels productes provincials.

Curiosament, o potser no tant, la topada inicial entre Gai Juli Cèsar i Gneu Pompeu Magne, l'any 49 aC, va tenir lloc en aquest territori i no només a *Ilerda* que, tanmateix, serveix d'eficaç resum del conflicte. Havent fugit de Roma per retirar-se a les províncies orientals des d'on preparar la guerra eficaçment amb moltes possibilitats de guanyar-la, Pompeu i els seus seguidors deixaren la capital en mans del conqueridor de les Gàl·lies, que no podia permetre's deixar a la seva rereguarda les províncies hispanes controlades per magistrats fidels al Senat i a l'*imperator* i amb una solvent presència militar. Cèsar resolgué en persona magistralment el conflicte, imposant-se pràcticament sense combatre. La seva curta estada significà prendre decisions importants: reuní, a *Tarraco*, representants de les ciutats hispanes, reorganitzà el territori i feu bastir, tot retornant a Itàlia —als peus i davant dels imponents trofeus que Pompeu alçà el 71 aC per commemorar la victòria sobre els *Populares*, a Panissars, mostra d'una certa megalomania que no l'afavorí mai—, unes modestes ares, no localitzades en part per la seva simplicitat, que recordaven el tarannà de dos gegants davant de l'opinió pública. Encara tornà a passar per aquestes terres el 45 aC, abans i després de la batalla de *Munda* que marcaria, momentàniament, la fi del conflicte. Tal com havia fet abans Pompeu, Cèsar propicià la concessió del dret de ciutadania a diversos grups d'hispanes i l'establiment de veterans en diverses ciutats que llavors o poc després esdevingueren municipis i colònies de ciutadans. Era el camí cap a la plena integració que es clouria definitivament quan Vespasià i els seus fills concediren a tots els *hispani peregrini*, homes lliures però no pas ciutadans romans, el *ius latii*. Totes les *ciuitates* que no tenien un estatus jurídic de tipus romà eren promocionades a municipis de dret llatí, primer pas cap a la integració plena. Recordem que aquesta concessió comportava per a les elits urbanes i per a llurs famílies el dret ple de ciutadania.

L'assassinat de Cèsar (44 aC) propicià i consolidà canvis importants que s'estaven covant des de la guerra d'Anníbal (218-202 aC) i ens mostra l'aparició d'una personalitat abassegador, el futur Octavi August, que tot i ser poc més que un adolescent quan va saber que segons el testament del seu oncle-avi, havia estat adoptat i era el beneficiari de la seva immensa fortuna i del seu enorme prestigi, va saber moure's amb habilitat en un terreny relliscós i perillósíssim. Superà, no sense dificultats, l'etapa triumviral, la complicada guerra marítima amb Sext Pompeu, que tant castigà la costa itàlica, i els moviments de Marc Antoni i Cleòpatra, per acabar esdevenint amo incontestable de la vella i desgastada república. No hi comptà només la seva enorme capacitat política, sinó també haver sabut escollir com a col·laboradors amics de diferent tarannà però sempre d'un enorme talent, fidels i efectívíssims (Marc Vipsani Agripa i Mecenes, principalment).

Instaurat el nou règim, a partir del mes de gener del 27 aC August i els seus assessors es dedicaren a incorporar, tot pacificant-los, diversos territoris que eren independents del poder romà, entre els quals les regions on vivien càntabres i asturs, al nord d'Hispània, davant del mar Cantàbric. Durant part d'aquest temps (26-24 aC), el *princeps*, molt malalt, residí a *Tarraco*, que fou durant uns mesos capital d'un enorme imperi. Les notícies circulaven, ràpides, entre Roma i el Senat i Tarragona i August, tant per mar com per terra.

Entre el 15 i el 14 aC, ja de retorn a aquestes terres, que travessà completament, va promocionar ciutats, organitzà les províncies i va refer a *fundamentis* l'antiga Via Heraklea, fins al punt que, d'aleshores ençà, s'anomenaria Via Augusta, una tasca gegantina però necessària on van treballar les legions que havien vençut càntabres i asturs, en una guerra dura, difícil i llarga i on s'aconseguia poc botí però molta glòria. D'aquells anys és la fundació *ex nouo* de la colònia *Iulia Augusta Paterna Barcino*, en un lloc molt ben triat i que acabaria essent, anys a venir, la capital de Catalunya. Des d'aquells moments, l'enorme província Hispània Citerior, la més gran en extensió de tot l'imperi, fou dividida en *conuentus*, circumscripcions judicials que facilitaven l'accés dels ciutadans d'aquelles contrades a aquesta activitat primordial. Bona part de la Catalunya actual formava part del *conuentus tarraconensis*. Les terres de ponent, el *territorium* d'Ilerda, una part del qual ultrapassa les fronteres actuals del Principat, pertanyien al *caesaraugustanus*, amb capital a l'actual Saragossa.

Des de mitjan segle I aC, deixant de banda episodis perifèrics i no pas fàcils de valorar, aquestes terres iniciaren una llarguíssima etapa de pau, la més extensa que certifica la història, de poc més de tres segles de durada i que de fet

podríem perllongar encara cent anys més, tota la quarta centúria. Un fet d'aquesta magnitud que van viure, potser amb menys intensitat, moltes altres regions de l'imperi, serví per consolidar l'explotació del camp, per convertir les vil·les repartides pels conreus, sovint ben comunicades amb la xarxa viària principal o secundària, amb els rius i amb el mar, en petites (o grans) *domus*, on el propietari i la seva família gaudien dels plaers de la cultura urbana al camp, tot practicant allò que defineix la vil·la romana d'un vulgar establiment rural que és l'*otium*, una activitat intel·lectual pròpia de les classes benestants romanes i que s'oposava al *negotium*, que n'era la negació, però que no es podia defugir. És paradoxal constatar que la vil·la romana és simultàniament centre de l'*otium* dels seus propietaris i del *negotium*, en ser el punt central de l'explotació del *fundus*, font d'ingressos principal de la família i de prestigi davant la comunitat. El poeta Marcial ho definí a la perfecció; la vil·la esdevenia *urbs in rure*.

Fou en aquests anys i durant bona part del segle I (dinastia Júlio-Clàudia i Flàvia 27 aC - 96 dC), que l'explotació del camp a través de les vil·les es consolidà plenament. Les més antigues foren objecte de reformes i ampliacions amb una marcada voluntat d'incorporar estances luxoses i comoditats (*otium*); altres de noves van fer la seva aparició. En aquests anys van desaparèixer definitivament els antics *oppida* de tipus ibèric i els senzills establiments agrícoles de tipus indígena, uns i altres derelictes d'un temps superat.

Aquest tombant del canvi d'era, una mica amunt o avall, ens deixa veure a través del registre arqueològic i/o epigràfic tres qüestions de tipus cultural i sociològic d'un gran interès i que lamentem no poder tractar amb més profunditat mancats de dades de més gruix. Per una banda, la llatinització de la religió mitjançant la *interpretatio* romana, acció a través de la qual una divinitat indígena era assimilada per les grans (o no tant) semblances entre una i l'altra, a una de romana. Era un procés senzill, fàcil i poc conflictiu que va tenir com a conseqüència, en aquest nostre territori, la desaparició quasi completa del nom i les característiques de les velles divinitats locals que en altres llocs (a la Gàl·lia, per exemple) van perdurar. Podria ser el cas d'Apol·lo, mencionat en l'epigrafiada d'*Aquae Calidae* (Caldes de Malavella), el pas pel sedàs d'una divinitat juvenil i guaridora que era fàcil d'assimilar al déu de Delfos. A les províncies gal·les, una part considerable de les fonts termals eren dedicades, a través de la *interpretatio*, a aquesta divinitat, remarcant, no cal dir-ho, el seu vessant guaridor. *Seitundus* és una de les poques divinitats documentades en aquestes contrades que mantingué el seu nom en zona muntanyosa i feréstega.

La segona qüestió que voldríem remarcar és la desaparició de la llengua pròpia del país, substituïda pel llatí. El material que ens permet reconstruir aquest procés es limita a fonts epigràfiques menors, aportades per l'arqueologia: els *graffiti* inscrits, preferentment, damunt de ceràmica. Fora del nostre abast queda resseguir la història de la llengua parlada que pogué viure bastant més enllà, com semblen confirmar algunes dades de cronologia tardoantiga i alt medieval. Verifiquem que durant el principat d'August desapareixen els textos, sempre curts i funcionals, gravats damunt de la terrissa, escrits amb signes ibèrics, substituïts per inscripcions llatines. Abans era a l'inrevés, amb una majoria d'inscripcions ibèriques i, només de manera extraordinària, en lletres llatines. Hauríem de deduir que l'ensenyament de l'escriptura entre els autòctons hauria desaparegut mentre que el llatí s'havia imposat com a llengua culta i de relació, com a llengua franca. S'hauria pogut mantenir un cert temps en l'àmbit familiar, però un idioma que no s'escriu està condemnat a desaparèixer. Ja ho hem insinuat, la romanització s'imposà un xic arreu durant els principats d'August i de Tiberi.

La tercera té a veure amb el *funus*, el tractament i la relació entre vius i morts. És sorprenent constatar les poquíssimes dades que tenim sobre necròpolis indígenes durant els segles II i I aC. No els trobem enlloc, semblaria que no existeixen. El registre arqueològic, en aquest camp, que sempre sol ser d'una considerable generositat, és, per a aquesta etapa, d'una incongruent gasiveria fins al punt d'arribar-nos a plantejar si no s'enterraven o ho feien d'una manera tan subtil que se'ns escapa, que ens defuig. El cert és que no en sabem res. Recordem que, per a l'etapa immediatament anterior, l'ibèric ple, coneixem prou bé algunes necròpolis de tipus senyorial, sempre poc nombroses, que ens obliguen a preguntar-nos on s'enterraven aquells que no eren incinerats en aquells cementiris aristocràtics. Però en les dues centúries posteriors (II-I aC), les dades són tan primes, tan escadusseres, que no deixa de sorprendre'ns. I, de cop, a partir del darrer terç / darrer quart del segle I aC, tornem a trobar cementiris, tant urbans com rurals, amb enterraments de tota mena que abasten tot el ventall social. Eren tombes de cremació molt senzilles o d'una considerable sofisticació que mostren fefaentment l'enorme diversitat social dels seus usuaris. I sorprèn constatar que es tracta d'un ritual plenament romà, on no observem detalls ni indicis de la tradició indígena anterior. En un aspecte cultural tan arrelat, tan personal, on semblaria que els costums només haurien de canviar al llarg d'unes quantes generacions, allò que observem és una assumpció completa del ritual romà, com si mancats d'una tradició pròpia, n'haguessin acceptat, amb els

braços oberts, una de forana que es devia adaptar prou bé a les pròpies creences i necessitats.

D'ençà d'època d'August i, per a tot Hispània sobretot des d'època flàvia (concessió del *ius latii* a tots els homes lliures de la península), totes les ciutats occidentals s'assemblaven fins al punt de fer possible dibuixar esquemàticament un prototip que es podria aplicar sense forçar les coses, a totes i cadascuna. És una conseqüència d'uns models antics, que s'havien anat polint amb el pas del temps i, també, d'una organització política i social uniforme, general a tot l'imperi o, almenys, a la part occidental.

Aquests nuclis urbans constaven d'un *pomerium* que per regla general definia les muralles de la ciutat, la importància i el paper de les quals va bastant més enllà del defensiú. Una bona part de la *dignitas* urbana es concentrava a les muralles i, sobretot, a les portes. Podien ser esplèndides i imponents. Regularment, les defenses urbanes s'adaptaven a l'orografia del lloc, defugint la regularitat absoluta. Interiorment, l'espai era de disseny ortogonal a partir de dos eixos principals i perpendiculars que, per comoditat, anomenem *cardo maximus* (nord-sud) i *decumanus maximus* (est-oest), paral·lels als quals se'n traçaven d'altres (*cardines* i *decumani minores*), tot creant una quadrícula d'*insulae* que podien ser iguals o amb superfícies diverses. En un punt adequat es disposava el fòrum, la gran plaça central que era un conjunt d'edificis i d'espais que configuraven una unitat. El fòrum era el centre polític, econòmic i religiós de la *ciuitas*. Hi havia una plaça a cel obert, enllosada (*area*), envoltada per un pòrtic per tres dels quatre cantons. El temple, embolcallat també per pòrtics, ocupava un dels costats curts del rectangle i definia l'àrea sagrada. Sovint contraposades, hi havia la basílica i la cúria, on, respectivament, s'administrava justícia i des d'on els *decuriones*, els més rics, governaven. No era possible l'existència d'una comunitat jurídicament reconeguda sense fòrum. Havia de posseir també un (o més d'un) conjunt termal i, si era possible, edificis d'esbarjo (teatre, amfiteatre, circ, odèons...). Les altres *insulae* eren ocupades per *domus*, negocis, *tabernae*, *cauponae*, *thermopolia*. . . . Només la ciutat de *Tarraco*, capital provincial, posseïa edificis propis de la seva categoria com el palau del governador, les oficines corresponents i, des d'època flàvia, el fòrum provincial, ben conegut i d'unes dimensions i d'una potència que aclaparen. Grans o petits, colònies o municipis, la immensa majoria responien a aquest model que, altrament, era ben present arreu de l'imperi.

El segle I, amb les dinasties Júlio-Clàudia i Flàvia, s'ha de considerar una etapa expansiva, de consolidació i creixement a partir de l'explotació eficient del

terreny i d'un comerç ben estructurat que podia abastar territoris amplíssims. Des de la concessió del *ius latii* a tots els homes lliures d'Hispania, aplegats en *ciuitates*, totes les comunitats urbanes s'organitzaven i es governaven de la mateixa manera. Els sistema de vida urbà d'aquests territoris era, ara, idèntic al de qualsevol altra província, cosa que implicava activament les classes dirigents, les famílies més riques d'una comunitat, que competien amb els seus iguals per acaparar càrrecs, reconeixement i honors, a canvi de litúrgies de tota mena, en benefici dels seus conciutadans. De les ciutats més grans a les més petites, com en qualsevol altra regió de l'imperi, aquells més afavorits econòmicament utilitzaven la seva riquesa per aconseguir, mitjançant promeses electorals que calia complir, la victòria en les conteses o, com a membres vitalicis de l'*ordo decurionum*, obsequiar la comunitat amb edificis públics, banquets, ajudes i dispenses de tota mena. A canvi, govern, administració de justícia, honors i representació quedaven a les seves mans. El *populus*, la resta de la població, tenia el dret d'elegir cada any els magistrats municipals (*duoviri* o *quattuorviri*, *aediles*) i beneficiar-se dels *munera* dels curials. Aquest sistema que des de la llunyania ens pot sorprendre, va funcionar prou bé durant un temps considerablement llarg. Nogensmenys, per raons òbvies, s'acabà exhaurint, deixant pel camí la ruïna de molts curials i la crisi de les ciutats. Però no avancem coses, ja tindrem ocasió d'anar-ho veient.

Les inscripcions epigràfiques, tan nombroses durant aquesta etapa, són, sobretot, honorífiques i commemoratives, posades convenientment als *fora* de les ciutats, el punt central i neuràlgic de la *ciuitas* i autèntica memòria històrica de la comunitat, on s'honoraven els seus prohoms i, conjuntament, l'emperador i llur família, la casa del Cèsar. Només eren superades numèricament pels epitafis, lligats al record necessari dels difunts.

Recordem que l'imperi era un trencaclosques immens on cada *ciuitas* era una peça que encaixava perfectament amb les de l'entorn. Unes quantes constituïen les províncies; totes juntes, l'*orbis romanus*.

Val la pena que ens aturem un instant per veure, damunt del mapa del que és avui Catalunya, la distribució de *ciuitates* que abastaven i es repartien tot el territori. De nord a sud i de llevant a ponent, tindriem *Emporiae* (Empúries), *Gerunda* (Girona), *Aquae Calidae* (Caldes de Malavella), *Blandae* (Blanes), *Iluro* (Mataró), *Baetulo* (Badalona), *Barcino* (Barcelona), *Tarraco* (Tarragona), *Dertosa* (Tortosa), *Iulia Lybica* (Llívia), *Auso* (Vic), *Aquae Calidae* (Caldes de Montbui), *Egara* (Terrassa), *Municipium Sigarrensium* (els Prats del Rei), *Iesso* (Guissona), *Aeso* (Isona) i *Ilerda* (Lleida), 17 *ciuitates* que es repartien un ter-

ritori considerable. Seria una bona sorpresa el descobriment i la identificació d'alguna de nova. En general ens trobaríem davant de ciutats amb un nucli urbà petit o molt petit, entre 5 i 10 o 12 ha. Només la capital provincial, *Tarraco*, ocupava una extensió més gran, considerable, a l'entorn de les 40 ha que, però, és ben lluny de la superfície urbana de la major part de ciutats gal·les o itàliques, on sovintegen les grans *urbes*. Convé, però, tenir ben present que aquest fet té una importància relativa. Hi ha altres aspectes de més pes a l'hora de valorar la importància d'una ciutat. Tinguem present també que la reducció del perímetre urbà durant la crisi del segle III, que fou a les províncies septentrionals una constant, és extraordinària, fins allí on sabem, al nostre país.

De l'observació d'aquest mapa podem treure'n unes quantes consideracions que caldrà avaluar i ponderar.

Hauríem de convenir que a diferència d'altres territoris amb una forta implantació urbana —on les *ciuitates* molt pròximes les unes amb les altres podien arribar a tenir *territoria* esquifits—, aquí l'extensió de l'*ager* podia ser considerablement gran. Només la faixa costanera i part de la Depressió Prelitoral ens mostren una concentració que tingué conseqüències més endavant. Entre *Blandae* i *Barcino*, a uns 50 km una de l'altra, n'existiren quatre, i dues més en el rerepaís immediat (Caldes de Montbui i *Egara*). En la immensa majoria (i potser en totes), hi ha, al darrere, un establiment indígena d'una certa entitat que sovint cal cercar en la proximitat. Potser només en les *Aquae Calidae*, que no s'acabaren de consolidar, el precedent ibèric era inexistent o molt migrat. I deixant de banda aquests dos municipis, tots els altres establiments porten un nom preromà, adaptat a les peculiaritats d'una altra llengua ben diferent. Moltes vegades coneixem perfectament el nom ibèric (*Ituro*, *Baitolo*, *Barkenon*, *Tarrakon*...). En el cas d'Empúries, la procedència toponímica venia del grec. A la Catalunya central i occidental, hi hagué poques *ciuitates* que ocuparien un vast *territorium*.

Aquest repartiment no fou immutable i, tal com passà arreu de l'imperi, l'evolució de cada un d'aquests centres urbans, les dificultats pròpies de cada cas, l'excessiva proximitat, de vegades, d'unes amb les altres que per si mateix no havia de representar un problema, però que podia ser-ho dins d'un cúmul de circumstàncies negatives, va portar a una reordenació que comportà la desaparició d'algunes *ciuitates* que s'integraren en unes altres, i l'aparició puntual, extraordinària, d'alguna de nova per reequilibrar el país. Cal esperar a l'antiguitat tardana per poder observar un nou mapa urbà a Catalunya. En aquella etapa històrica

la categoria jurídica privilegiada va lligada a l'existència d'un bisbe. Així doncs, el panorama per a època visigoda és el següent: *Emporiae* (Empúries), *Gerunda* (Girona), *Barcinona* (Barcelona), *Tarraco* (Tarragona), *Dertosa* (Tortosa), *Auso* (Vic), i *Ilerda*, a les quals caldria afegir-hi *Egara* (Terrassa) que fou recreada a l'entorn de l'any 450 pel bisbe Nundinari, que decidí ressuscitar una vella entitat urbana fagocitada per *Barcino* en un moment indeterminat entre la darrerria del segle II i el IV, per aconseguir dues diòcesis més petites i governables i ho va fer a partir d'una realitat que ja havia existit fins no feia pas tants anys, i *Urgellum* (la Seu d'Urgell), de nova creació. Novament, la faixa costanera continuava concentrant el nombre principal de *ciuitates* durant l'antiguitat tardana.

Convé recordar, també, que no totes aquestes ciutats mostraven el mateix model urbà. En efecte, les dues *Aquae Calidae* i *Egara* fan l'efecte de ser *ciuitates* sense un nucli urbà potent des d'un punt de vista constructiu i demogràfic. Pel que sabem —i convé recordar que són dades arqueològiques no pas definitives— dominaven els grans balnearis que aprofitaven les aigües salutíferes, en el cas de Caldes de Malavella i de Montbui, i que devien tenir un fòrum urbà mínim, amb una demografia poc consistent. *Egara*, per a aquesta etapa, ens és pràcticament desconeguda però no sembla altra cosa que un petit nucli central, amb un territori dinàmic. La seva desaparició s'explica fàcilment per aquesta debilitat urbana. En aquest cas però —i és un bon indicatiu per valorar la força demogràfica i econòmica d'aquell territori— va renéixer tal com hem vist, als volts del 450.

Les províncies, com la nostra, vivien lluny dels comportaments poc assenyats d'alguns dels emperadors d'aquella època. Els abusos, crims i prevaricacions de tota mena no afectaven, si no era de retruc, el dia a dia d'aquest territori. Els governadors, amb el seu seguici, arribaven a *Tarraco* des d'on vetllaven pel bon funcionament de les *ciuitates*, entitats amb una considerable autonomia que només calia controlar i estar a punt per resoldre conflictes entre ciutats i per administrar justícia equitativament. La província Hispània Citerior, amb presència armada, depenia directament del *princeps* que nomenava i cessava el seu governador (*legatus Augusti propraetore*) triat entre membres de l'ordre senatorial de tota confiança.

Va ser a *Tarraco* on casualment va néixer el primer indicatiu del culte imperial quan una delegació de prohoms de la colònia van comunicar a August el naixement d'un margalló sobre l'altar dels sacrificis que se li tributaven. Des d'aquell moment i, sobretot, després de la mort d'Octavi, hom institucionalitzà el culte

a l'emperador, que anà adquirint importància i que durant la dinastia Flàvia es va organitzar racionalment, com tindrem ocasió de comentar. Un imperi d'aquelles característiques, amb distàncies brutals entre el centre i la perifèria, amb centenars de llengües parlades simultàniament, amb un panteó ingent, inabastable i, sovint, ben divers, havia de trobar un element de cohesió, una referència senzilla i que servís per reunir al seu voltant totes les comunitats: l'emperador. El culte imperial que cadascú interpretava a la seva manera no podia ser igual entre els orientals, els africans o els hispans. En aquest punt, la divinitat de l'emperador i, sovint, de la seva família, era acceptable per tothom de manera diferent. Va ser, però, una eficaç eina de cohesió que serví per a unir gent molt diversa en un projecte global, únic.

Es van crear *flamines* i *flaminicae* a cada *ciuitas*, sacerdocis d'immens prestigi que dirigien i representaven la comunitat en les celebracions i els sacrificis, càrrecs anuals, no col·legiats, que les famílies curials es delien per ocupar. La presència de dones posa de manifest la voluntat d'aprofitar la riquesa d'algunes famílies que havien perdut els membres masculins per defuncions prematures o per altres causes. La creació dels *seuiri augustales* serví per afalagar els lliberts més rics, un grup notable i d'un gran dinamisme, en benefici de tota la comunitat urbana, a través d'esplèndides litúrgies, saltant-se la restrictiva legislació que els marginava a l'hora de fer-se veure, socialment parlant. Calia treure profit de tothom que podia aportar alguna cosa.

La societat de l'època era ben compartimentada, amb un seguit de grans divisions que, en cada cas, se subdividien en altres. La primera a considerar seria la de lliures i esclaus (*seruii*) que no estem en condicions de quantificar tot i que, ben probablement, el nombre d'esclaves i esclaus era considerable, tant a ciutat com al camp i, en determinats llocs, el principal de la mà d'obra (mines, pedreres, propietats imperials...). Els *seruii* eren legalment *instrumentum uocale*, tot i que, a partir de l'imperi hi havia un control de l'autoritat que fiscalitzaven algunes de les decisions que els amos poguessin prendre. Majoritàriament, en l'horitzó vital dels esclaus hi havia la *manumissio*, l'obtenció de la llibertat, circumstància que apaivagà les tensions que havien existit en moments determinats i que havien conduït cap a guerres servils plenes de dificultats i de violència. De manera extraordinària, una característica ben pròpia de la civilització romana, un cop manumès, l'antic esclau, una «cosa», esdevenia ciutadà romà en la categoria de llibert que d'ençà del principat d'August i, sobretot, del de Tiberi, significava una situació intermèdia segons la qual veia limitades determinades possibilitats. Els seus

JOSEP M. NOLLA I BRUFAU

descendents directes, nascuts després d'obtenir la llibertat, eren, ja, ciutadans de ple dret. Si eren rics, podien aspirar als honors i a les prerrogatives d'una societat plutocràtica. El món dels lliberts, ben documentat a través de la rica epigrafia d'aquestes contrades, és un reflex de la societat del moment. Alguns van assolir prestigi i reconeixement com els *Licini* de *Barcino*, lligats per les estretes relacions entre amos i lliberts, a personatges de primer nivell, amb carreres privilegiades al centre del poder, a la mateixa Roma. Altres formarien part d'allò que podríem anomenar les classes mitjanes, capaços de bastir-se monuments funeraris d'una certa dignitat i, molts més, serien membres de la *plebs* urbana.

Entre els lliures, fins a la concessió del *ius latii* als hispans per part de Vespasià, calia distingir entre els ciutadans romans de ple dret, al cim de tot, i els *peregrini*, els lliures no ciutadans. D'ençà del tombant del 100 aC, la concessió de ciutadania per part dels magistrats romans s'anà intensificant, una eina usada com una eficaç moneda de canvi per pagar serveis i per crear clientele tan necessàries quan en plena disgregació del funcionament tradicional de la república, el poder dels generals era personal i depenia més dels seus èxits i de la relació que mantenien amb les tropes que combatien a les seves ordres que de cap altra cosa. Juli Cèsar, els triumvirs i, sobretot, August, foren generosos, tot posant de manifest una perspicaç visió de futur i preparant la conversió de les antigues províncies en regions ben integrades i habitades majoritàriament per ciutadans romans o homes lliures que aspiraven a ser-ho.

Entre els ciutadans de ple dret, la piràmide social s'ordenava a partir de les rendes. A dalt de tot, l'*ordo* senatorial, per sota, l'*ordo* eqüestre, i més enllà, classificada segons la seva riquesa, la resta de la població. A cada *ciuitas* es repetia el model i el govern de la ciutat era en mans de l'*ordo decurionum*, que aplegava els membres de les famílies més riques. En determinades ocasions, aquells més afavorits econòmicament i amb afany de fer carrera política, després d'un *cursus honorum* municipal complet (*omnibus honoribus in re publica sua functo*), entraven en el govern de l'imperi a través de càrrecs i magistratures pròpies de les dues classes superiors. Els exemples sovintegen.

Vespasià i els seus fills donaren forma al culte imperial que, aleshores, esdevingué una peça central de l'ordre polític i religiós de l'imperi. L'emperador i els seus, situats per damunt de la resta dels mortals, eren la clau de volta que unia una comunitat immensa i diversa. I va funcionar. Cada ciutat tenia les seves pròpies celebracions i cerimònies en dates determinades que presidien el *flamen* i/o, si era el cas, la *flaminica* i, en una posició secundària però de considerable dignitat, els

seuiri augustales, però va semblar oportú, per valoritzar aquell culte que aplegava les comunitats d'arreu a l'entorn del seu mandatari, crear a cada una de les províncies una gran cerimònia anual que aplegava a la capital, en aquest cas a *Tarraco* —on es reunien amb el *legatus*—, el governador, representats de totes les *ciuitates* i *populi*. Presidia un únic *flamen provinciae*, que era elegit pel *concilium* provincial i que ho era durant un any, amb residència obligada a la capital. Era, no cal dir-ho, un honor extraordinari, no pas fàcil d'assolir, que exigia riquesa, una alta posició social, bones relacions i contactes. Calia fer promeses i complir-les i llogar o adquirir una residència urbana adequada al personatge. En acabar l'any sacerdotal, el *concilium* li oferia una estàtua i un pedestal que recordava aquesta fita i que feia possible a qui així ho desitjava un accés directe a les magistratures de govern de l'imperi.

A partir de l'època flàvia, com posa de manifest l'arqueologia, la part alta de la ciutat de *Tarraco* fou ocupada per un conjunt imponent, ben conservat malgrat tot, que era el marc urbà on es desenvolupaven les reunions, celebracions, *pompae* i els sacrificis que el *concilium* provincial realitzava en honor de l'emperador i llur família. Com sempre que es podia, s'aprofitava, per treure'n un rendiment arquitectònic impactant, la complexa orografia natural d'aquelles ciutats, per disposar teatralment els diferents espais, amb el temple, gegantí, dalt de tot, emmarcat per enormes porticats, la plaça de representació, un xic per sota d'una superfície corpredora, i el circ, que no separava només aquest sector dedicat a la província de la colònia pròpiament dita, sinó que representava un paper protagonista en el conjunt d'aquells actes que tenien lloc en ple estiu, al mes d'agost. Aquestes reunions eren també punt de trobada entre el governador i la seva oficina i els representants de les ciutats que presentaven greuges, queixes o propostes que ajudaven a copsar opinions i tendències. No sembla que el *concilium*, almenys tal com l'hem descrit, sobrepassés els inicis del segle III, amb l'arribada de la dinastia instaurada per l'africà Septimi Sever.

Una part important del segle II, amb la dinastia adopcionista i el govern d'alguns dels emperadors més reconeguts i admirats, hauria estat un moment esplendorós de pau, bon govern i equilibri. Les dades que tenim no semblen desmentir-ho. En aquesta etapa, la presència de personatges de primera fila originaris de la província és una constant, un fet que degué fer-se sentir, poc o molt, al territori. Algun dels emperadors, Adrià en concret, amb la voluntat de fer-se present a totes les províncies, de conèixer des de dins la realitat de cada una d'elles, residí un temps a *Tarraco*, tot recorrent aquest territori. De vegades

s'ha proposat relacionar la presència del *princeps* amb alguna construcció o reforma d'algun edifici públic.

Des d'August i durant l'alt imperi tenim dades abundoses i territorialment esparses de l'èxit dels *munera*, els *ludi scaeni* i les curses de carros al circ, entre les comunitats provincials, entre les quals, no caldria dir-ho, les que habitaven les *ciuitates* de la Hispània Citerior. Certament, el nombre d'edificis monumentals i costosíssims, bastits per aplegar determinats espectacles —teatres, amfiteatres, circs—, són, en aquestes contrades, més aviat escassos els que s'han pogut identificar amb tota seguretat. N'hi degué haver més que fins ara han passat desapercebuts i, no cal dir-ho, sempre podem ser sorpresos per recuperacions completament inesperades. Només a la capital, a *Tarraco*, identifiquem els tres grans edificis, cadascun amb la seva història i que foren abandonats en moments diferents. Tanmateix, ni la manca d'aquestes infraestructures ni el seu abandonament molt primerenc en determinades ocasions, no significa que no se celebressin els *munera*. Es feien servir envellats muntats en espais adequats, el fòrum cívic un cop arranjat per a l'ocasió, o s'aprofitava un espai suburbial amb bones condicions topogràfiques. Uns més que els altres continuaren acaparant el fervor de les masses fins al baix imperi i més enllà, tot i la dura i continuada persecució de què foren objecte per part de l'Església, una força preeminent d'ençà el segle iv. En la seva desaparició hi tingué molt més a veure, però, l'enorme augment de costos, ruïnosa, i el profunds canvis de la societat urbana, que modificà el comportament de les elits econòmiques, que no pas les prèdiques i els sermons de la jerarquia eclesial que sovint no era escoltada en aspectes molt arrelats i que formaven part consubstancial d'una cultura i d'una manera de fer pròpia de les vastíssimes comunitats que habitaven l'imperi.

Encara més arrelat era el costum, antic, dels banys públics calents, els *balnea*, una activitat tan valorada que, millor que cap altra cosa, serviria per definir aquella societat. D'origen hel·lè, la possibilitat a l'abast i a molt baix preu de visitar amb freqüència uns banys, inicialment privats i ben aviat públics, on gaudir d'unes estances luxoses amb una temperatura elevada i de prendre un bany amb l'aigua ben calenta, se'ns fa present a la Itàlia tirrènica i, molt possiblement al Laci i a la mateixa Roma, a partir d'edificis que oferien un nou disseny que s'apartà ràpidament dels models grecs i que tingué un enorme èxit popular que els feu necessaris arreu fins al punt d'esdevenir un element d'identitat sense el qual era difícil organitzar un grup social que hi estava acostumat i que el

considerava tan indispensable com l'existència d'unes muralles cíviques, d'un fòrum o d'uns edificis de govern. Des d'aquest punt de vista, la seva presència en contextos de la primera meitat / mitjan segle II aC, a la Hispània Citerior, esdevé un document diàfan del seu èxit, que era ja una necessitat. El descobriment i l'expansió del sistema d'escalfament de les sales calentes dels *balnea*, *caldarium* i *tepidarium* va significar un salt tècnic endavant a l'hora de bastir edificis més eficients, més grans i més luxosos (*hypocausta*). A partir del regnat d'August, no seria factible imaginar un nucli urbà o una aglomeració de segon ordre que no posés a l'abast d'aquells que l'habitaven, ciutadans, peregrins, lliures o esclaus, homes i dones, grans i petits, com a mínim unes termes públiques que aleshores havien incorporat una sala freda, *frigidarium*, que acabava definint un circuit complex amb altres dependències complementàries. La cerca, per part de les grans famílies urbanes, d'aspectes que tinguessin assegurada una àmplia popularitat entre la *plebs* urbana de cara a aconseguir càrrecs i honors, tenia l'èxit assegurat en aquelles inversions relacionades amb el món termal (nous edificis, aqüeductes, combustible, accés gratuït, oli gratuït, ornamentació...). Paral·lelament a les termes públiques, es van anar popularitzant els banys privats, tant en *domus* urbanes com en vil·les rurals. No podia ser de cap altra manera atesa la importància que tenien en la gestió de l'*otium* dels més rics, però també com a mostra d'autorepresentació. És interessant constatar que la intensificació d'aquelles estances de luxe en residències privades i rurals coincidiria amb el lent abandonament dels actes d'evergetisme que havien tingut com a objectiu quasi únic la ciutat i els seus habitants.

L'ús continuat dels *balnea*, sovint també objecte de dures diatribes per part de les jerarquies més il·lustrades de l'Església cristiana, es pot resseguir fins al baix imperi i, puntualment, més enllà. Convindria assumir que la seva desaparició fou, tal com havia passat amb els *munera* i les curses de circ, més una qüestió de costos que cap altra cosa. Eren, malgrat tot, infraestructures delicades que exigien una cura i unes atencions que, a partir d'un moment donat, les ciutats no pogueren assumir. A nivell privat i puntualment, les trobem funcionant encara durant l'antiguitat tardana.

El gran comerç, a l'antiguitat, es realitzava a través del mar i, sempre que era possible, fent servir els rius, còmoda i ràpida via de penetració. Els vaixells feien possible traslladar d'un lloc a l'altre grans quantitats de béns a un preu raonable. Com posa de manifest l'*edictum de pretiis rerum uenaliu* proclamat per Dioclecià (301), tot allò que calia transportar per terra s'encaria enormement.

Convé tenir present que el comerç antic es basava en els productes alimentaris (cereal, vi, oli, salaons...), els metalls i la pedra de qualitat, i que existien grans ports de sortida i d'arribada de naus curulles d'àmfores i una segona escala amb diversos nivells que comportava la distribució cap a ports secundaris, fondejadors i punts d'ancoratge o, decididament, riu amunt quan era possible. Cal assumir també que un sistema comercial ben organitzat exigeix el retorn ple dels vaixells que portaven un producte d'un lloc a un altre. Si no hi havia càrrega, calia omplir de llast. Un vaixell de transport no podia navegar buit.

A l'època republicana, fins a mitjan segle I aC, aquest territori era punt d'arribada, sobretot, d'àmfores de vi procedents d'Itàlia a les quals acompanyaven complementàriament altres productes (sobretot ceràmica de taula i de cuina). Aquelles naus, que podien ser enormes, carregaven als ports hispans cereal, metall i esclaus per retornar cap als ports de sortida, tot tancant el cercle.

A partir de mitjan segle I aC i amb un increment considerable des d'època augustal, les grans direccions del comerç mediterrani van ser modificades. Algunes províncies, amb la Citerior al capdavant, produïen tal quantitat de vi a preus competitius que començaren a exportar cap a les Gàl·lies, cap al *limes*, cap a Itàlia i, de fet, un xic arreu. Calia carregar als ports mediterranis altres productes per omplir la nau i arrodonir el viatge. Aquests altres productes bàsics (metall i pedra) continuaven abastint les necessitats del territori. Només la pedra tan vistosa de *Dertosa*, el *brocatello*, va ser objecte d'un comerç d'una certa entitat. Es troba un xic arreu i sabem que fou molt apreciada pels constructors antics.

L'existència d'un conjunt de cementiris marins a la costa catalana, que es concentren en punts difícils per a la navegació, permet fer-se una idea molt precisa d'aquest comerç, de les naus utilitzades, de les seves característiques, fins al punt de permetre adquirir coneixements profundíssims que no complementen només les dades que proporciona una bona excavació terrestre, sinó que les il·luminen de manera que fan possible anar molt més enllà.

La *pax romana*, aquell estat suposadament idíl·lic, es va trencar durant el govern de l'emperador filòsof Marc Aureli, quan les fronteres es van veure pressionades per pobles bàrbars, cosa que exigí llargues guerres i notables esforços per redreçar la situació. Aquells fets marcaven un canvi de rumb en la navegació pacífica de l'imperi que, d'aleshores ençà, esdevindria un fet recurrent amb moments cada cop més compromesos.

Per acabar-ho d'adobar, en aquells anys finals de la segona centúria, la pesta afectà amb virulència el conjunt de l'imperi. I tanmateix, resseguir i quantificar

aquell brot epidèmic des d'un punt de vista territorial a través del registre arqueològic se'ns fa quasi impossible, tot i saber-ne l'extensió i la gravetat. Som de l'opinió que també va fer-se sentir en aquest territori i que va ser causa, potser una de les principals, d'allò que anomenem la crisi del segle III, que efectivament es feu notar a bona part de les províncies imperials i que es podria haver fet sentir uns anys després del punt àlgid de la passa. Una forta davallada demogràfica hauria exigut una reorganització profunda de la situació, especialment al camp, on era necessària molta mà d'obra.

També és segur, tal com recorden les fonts històriques i algunes dades epigràfiques, que la guerra civil que afectà l'imperi després de l'assassinat de Còmode, i que acabà amb la victòria de Septimi Sever, va tenir conseqüències tràgiques per a bona part de l'aristocràcia hispana atès el suport que donaren a Clodi Albí i que comportà condemnes i expropiacions que es feren sentir amb força.

El registre arqueològic no pot, de cap de les maneres, detectar aquestes subtils, amb la qual cosa ens quedem a mig camí. De tant en tant, alguna notícia ens permet veure detalls desacostumats que podrien ser reflex d'una situació d'estrès.

L'agricultura i la ramaderia eren, com abans i com després, el pal de paller de l'economia d'aquestes contrades. Durant molt de temps, assumida la importància que van tenir en el conjunt de l'activitat econòmica el conreu de la vinya i l'obtenció de vi en quantitats considerables, enfocats cap a la comercialització exterior, i a partir del registre arqueològic que de vegades no és fàcil d'interpretar correctament, semblava que aquesta efervescència s'havia enfonsat per diverses raons entre les quals la competència d'altres territoris que també en produïen a bastament i/o per imperatiu polític. Ara, no ho podem acceptar de cap de les maneres. Si bé és certa la desaparició de bòbiles i terrisseries i la disminució d'àmfores obrades en tallers locals a finals del segle I o molt poc després, també ho és que les vil·les ben excavades i conegudes amb cronologies dels segles II, III, IV i V, continuen mostrant un predomini de la producció de vi, de manera general i en quantitats importants, de tal manera que els hectolitres aconseguits anirien molt més enllà del consum propi i del comerç immediat. No hi ha contradicció, sinó canvi de recipients d'emmagatzematge que no deixen rastre o el que deixen és molt més subtil (botes, preferentment). El vi continuà essent el puntal de l'economia d'aquestes latituds. I recordem que el líquid diví de Bacus tenia, tal com deien els experts, una altíssima rendibilitat.

La presència de cultes orientals, salvífics, continuà creixent durant l'alt imperi. Dins d'un món religiós disposat a incorporar noves creences, noves

divinitats sense restriccions, és interessant observar la importància que els cultes místics de tota mena anaren assolint. En part caldria considerar-ho com una contestació a una religió ritualista, distant i que oferia poques respostes a les grans qüestions que es planteja l'ésser humà des dels orígens del temps. Isis, cultes òrfics, *Zeus Dolichenus*, Mitra i molts altres tenien seguidors que s'aplegaven en llocs determinats per complir amb les exigències d'aquelles creences. És més que probable que entre aquella nòmina extensíssima, hi fossin els cristians dels quals, però, no en tindrem dades inqüestionables fins a mitjan segle III, tal com s'anirà veient.

Pel que fa al *funus* i la relació amb els difunts, la segona centúria marca la desaparició sense deixar rastre del costum de cremar el cadàver, que havia estat majoritària, quasi exclusiva, en aquest territori des d'època augustal (*romanus mos*, com escrivia Tàcit). Sebollir les despulles del difunt s'imposà diligentment al llarg del segle II. De fet, si analitzem amb més cura i més atenció les dades obtingudes, podríem concretar que a mitjan segle, vers el 150, tothom inhumava, mentre que cap al 100, gairebé tothom cremava els seus morts.

Pel que podem observar a través de cementiris alt imperials ben excavats, aquest canvi es feu sense traumes i amb celeritat entre el 100 i el 150, en poc més d'una generació. Durant una època, la historiografia presentava aquesta modificació del costum com un fet traumàtic, ben difícil d'explicar. Ara, quan sabem que cremar o inhumar no era sinó una de les dues cares d'una mateixa moneda, el problema se centra a intentar explicar per què, en tan poc temps, hom passà de cremar a inhumar. Respondre de manera absoluta no és senzill perquè hi podrien haver coincidit diverses circumstàncies, però apunta amb força una raó econòmica important, el preu del combustible necessari per fer una cremació intensa i la seva obtenció. I per acabar-ho d'adobar, sebollir el difunt tampoc no limitava la voluntat d'autoafirmació dels més poderoses, que podien manar fer un embolcall imponent, molt costós.

El segle III esdevé una xarnera que remarca canvis importants que van afectar pregonament la societat del moment. No serà fàcil, tanmateix, definir quines coses s'anaren modificant progressivament, al llarg d'una, dues o tres generacions i quines altres ho van fer de cop. La historiografia, amb certa uniformitat de criteris, accepta la crisi del segle III tot i que, com intentarem explicar, potser no va ser ni tan general ni tan mancada de matisos ni tan global. Podem parlar de crisi per a bona part del nord d'Àfrica quan aquell segle se'ns fa palès com una etapa de consolidació i de creixement?

És important recordar la concessió per part de l'emperador Caracal·la, fill de Septimi Sever, de la *constitutio Antoniniana*, l'any 212, a través de la qual tots els homes lliures de l'imperi esdevenien automàticament ciutadans romans. Aquest decret tancava convenientment un cercle i, tot i que potser no va afectar molta gent, s'ha de considerar una fita simbòlica d'altíssim valor. Des d'aquell moment, les subtils divisions jurídiques entre ciutats perdien importància, no deixaven de ser una anècdota. L'imperi esdevenia un lloc habitat per homes lliures, ciutadans romans de ple dret, i *serui* que tenien la seguretat de promoció a través de la *manumitio*. Comptem-hi també els estrangers, vinguts de més enllà de les fronteres, que es delien per esdevenir romans.

Hi hagué, certament, una crisi política i sobretot militar, indiscutible i de conseqüències inimaginables que fou més tangible segons on i, molt més subtil, imprecisa en altres províncies. Possiblement, però, fets que es feien sentir molt en indrets determinats, acabaven afectant, potser d'una altra manera, territoris més allunyats. La pressió dels bàrbars es va intensificar i va exigir una militarització de la societat i dels seus governants. Els generals van acaparar un protagonisme molt superior al d'etapes anteriors. La lluita pel poder suprem va esdevenir un fet constant. Recordem que alguns emperadors de l'època de l'anarquia militar, ho foren uns pocs dies i que només de manera extraordinària van morir al llit. Aquell desgavell, algunes derrotes doloroses davant l'enemic, la fragilitat de les províncies interiors afectades, pacificades de feia anys, i que no podien aturar aquelles forces enemigues que travessaven el *limes*, la tendència recurrent a la secessió de diversos sectors de l'imperi, es van fer notar amb força amb conseqüències de llarg abast. Va caldre reformar l'exèrcit i replantejar-se globalment la societat. En acabar, quan Dioclecià va establir la situació i pogué endegar accions profundes devers l'equilibri, continuades pels tetrarques i, després, per Constantí i el seus successors, el món romà, l'imperi, era tota una altra cosa i, de retruc, havíem passat del principat al dominat. Les coses ja no eren com abans i encara canviarien més. En el si de la societat s'estava covant una metamorfosi que acabaria certificant la fi de la ciutat clàssica que afectà la forma de govern, la relació entre l'aristocràcia urbana i la *plebs* i els canvis profundíssims en l'aspecte exterior de la ciutat. L'autorepresentació de les classes dirigents, que s'havien abocat vers els nuclis urbans i vers els ciutadans, deixà pas a nous interessos, ben diferents, que moltes vegades tenien com a objectiu final les seves *domus*, les seves *uillae*, els seus monuments funeraris.

Aquesta centúria assenyalava una reordenació global del territori que va veure desaparèixer una sèrie de *ciuitates* que per determinades raons, de vegades no pas fàcils de descriure, van arribar al col·lapse i van desaparèixer engolides per *ciuitates* veïnes que havien trampejat més hàbilment una situació delicada, d'origen molt variat i molt embullada. Aquest procés ens porta a una llista més reduïda de *ciuitates* que van haver de controlar un *ager* més gran. No s'ha de considerar un daltabaix ni com la fi del món. Era una possibilitat sempre present i que actuava de vàlvula de seguretat per consolidar la continuïtat d'un projecte de govern general que Eli Arístides, al segle II, assimilava a un mosaic immens que era tot l'imperi, on cada tessel·la era una *ciuitas*.

L'arqueologia ens permet resseguir abandonaments de sectors, de cases, de barris, durant aquesta centúria o la transformació d'espais residencials en artesanals. Com cal interpretar aquests vestigis?

És cert que en alguns nuclis urbans aquests indicis es multipliquen fins a l'abandonament definitiu del lloc o la seva transformació en alguna cosa diferent a la que havia estat i que significà la fi de la seva autonomia municipal. A nivell de l'actual Principat, unes quantes *ciuitates* desaparegueren com a tals, esdevingudes tota una altra cosa atès que, sovint, continuaren essent espais freqüentats i puntualment habitats. *Aquae Calidae*, *Iluro*, *Baetulo*, *Egara*, *municipium Sigarrensiium*, *Aesso*, potser *Iesso*, van passar per aquesta situació. Altres en van sortir reforçades. És el joc dels vasos comunicants. Cal convenir que les coses podien anar en les dues direccions, tal com ens mostra el cas d'*Egara* (*supra*).

Pel que fa al camp, constatem aquí i allí i amb fortes diferències territorials, l'abandonament d'alguns establiments rurals, d'algunes vil·les, un fet que tradicionalment s'ha posat en relació amb la inabastable, esmunyedissa crisi del segle III. ¿Com ho hauríem de valorar atès que a l'entorn del 200 i més enllà, són nombrosos els establiments que reformaren la seva *pars urbana*, dotant-la d'unes comoditats i d'un luxe que fins aleshores era propi de les *domus* urbanes? Va ser conseqüència de les confiscacions de Septimi Sever? És el reflex d'una forta davallada demogràfica que exigí una reestructuració del camp? És més que possible que aquestes circumstàncies afectessin el territori. N'hi ha d'haver d'altres que ens defugen, que mai no podrem rastrejar.

No fa pas tants anys, una quarantena, la historiografia del nostre país insistia, dins del relat de la por i de la crisi, profunda, de la tercera centúria, en el significat, en la importància que calia donar a una ràtzia puntual dels francs

que va tenir lloc a l'entorn de l'any 260 i que, segons el comú dels arqueòlegs i historiadors del moment, hauria significat un abans i un després en la història d'aquesta província. Les fonts que s'hi refereixen són puntuals i, en general, bastant allunyades temporalment dels fets. Ens narren que després de superar les defenses de la frontera, francs i almans saquejaren les Gàl·lies. Més tard, uns es dirigiren cap a Itàlia i els altres, els francs, cap a Hispània i es feren presents a *Tarraco*, on capturaren vaixells al seu port, tot iniciant un recorregut com a pirates per la Mediterrània.

En aquells anys s'acumulà una immensa quantitat de notícies arqueològiques que posaven de manifest una dedicació admirable a la destrucció i el saqueig d'arreu del territori per part dels francs, digna de consideració, una activitat que s'havia concentrat en un moment molt curt però que semblava haver deixat un rastre intens i extens. Molts dels experts, aclaparats pel cúmul de dades, no s'estaven de definir, amb descripcions apocalíptiques, aquell instant que, per acabar-ho d'adobar, hauria trencat tres-cents anys de pau d'una manera inesperada, cruel i brutal. Quedava clar que aquella experiència havia estat traumàtica fins al punt de marcar una nova etapa de la història del país decidida a protegir-se i a no passar, sense fer-hi front, per un tràngol semblant. Una conseqüència d'aquella atzagaiada haurien estat les noves defenses urbanes bastides a *Barcino* i a *Gerunda*, la desaparició d'*Emporiae* (?) i la ruïna del camp (?). Algú anava més enllà; la capitalitat futura de Barcelona tenia com a plataforma de sortida el nou recinte emmurallat, certament magnífic i d'una solvència absoluta.

Ara ningú no accepta aquelles històries que es basaven en ben poca cosa i que no han resistit un coneixement més precís de l'estudi de les ceràmiques i de l'observació del registre arqueològic, molt més subtil i molt més segur. Sembla que, efectivament, hi podrien haver alguns indicis a la zona portuària de Tarragona i en els entorns immediats, que caldria posar en relació amb el cop de mà bàrbar. Ben poca cosa. Més enllà, les dades són inexistentes. Sigui com sigui, aquell «invent» historiogràfic ha desaparegut sense deixar rastre. Si succeí, i sembla que sí pel que fa a Tarragona, fou un fet puntual que no deixà senyals tangibles més enllà del barri del port, fora murs, i en alguna vil·la de l'*ager tarraconensis*.

Algú ben informat podria adduir que, malgrat tot, com a mínim *Gerunda* i *Barcino* referen a consciència les seves muralles urbanes. I és ben cert però no pas a l'entorn del 260 sinó 40 anys més tard, el 300, durant la tetrarquia de Dioclecià, Galeri, Maximià i Constanci Clor.

És ben cert i caldrà parlar-ne perquè aquella construcció hauria estat, tant per a *Gerunda* com per a *Barcino*, punt de partida d'una situació diferent que feu créixer notablement el paper polític d'ambdues ciutats.

Sabem que Dioclecià i, immediatament, la tetrarquia, dedicaren molts esforços per adaptar l'exèrcit romà a una nova situació. La crisi militar (i política) del segle III havia mostrat la inoperància del model defensiu de l'alt imperi. Una vegada i una altra es constatava que si un enemic travessava la frontera podia moure's per les províncies sense cap dificultat, atesa la inexistència d'exèrcits interiors si deixem de banda les forces pretorianes de Roma, amb una tasca molt determinada i relativament poc nombroses. Calia innovar, adaptar-se a una situació diferent i donar ràpida resposta a les noves demandes. S'imposà allò que es coneix amb el nom de defensa en profunditat, que significà la divisió dels legionaris en dos exèrcits ben diferents, els *limitatenses*, més mal pagats i de menys valor militar, assentats a les fronteres i en llocs fixos, i els *comitatenses*, exèrcit mòbil, d'alt valor combatiu, més ben pagats i disposats a l'interior de l'imperi, en llocs ben situats, per poder moure's amb rapidesa i destruir aquelles partides, aquells cossos d'exèrcit que, passada la frontera, pretenien saquejar ciutats i territoris.

Per fer-ho més eficaç, calia construir castells, fortificacions i fer o refer, on convenia, les muralles urbanes per crear una complexa xarxa d'espais emmurallats que preferentment calia situar sobre cruïlles de camins, ponts, guals, ports, llocs estratègics per aturar els bàrbars, desconexedors de la ciència de la poliorcètica i incapaços d'assaltar unes bones muralles, tot esperant l'arribada dels *comitatenses* que havien de finalitzar la tasca, destruint-los o fent-los tornar al punt de partida.

Seria en el marc d'aquest panorama global que caldria emmarcar la construcció de les muralles urbanes de *Gerunda* i *Barcino*, una i altra situades sobre un camí d'importància primordial que era la Via Augusta. Eren, certament, dos nuclis urbans de superfície reduïda, d'entre 5 i 10 ha, respectivament, amb tots els avantatges que això comportava pel que feia a costos i rapidesa constructiva, però també per assegurar, en cas de necessitat, la defensa davant d'un setge. Una i altra tenien muralles fundacionals que devien estar en mal estat o eren clarament obsoletes. El resultat fou magnífic, especialment pel que fa a *Barcino*, que fou dotada d'unes defenses imponents, amb moltíssimes torres, fins al punt d'esdevenir un dels conjunts urbans fortificats més potents del baix imperi de tot l'occident romà.

Ara com ara no sembla —de fet, de moltes *ciuitates* no tenim cap dada—, que altres nuclis urbans d'aquestes contrades actuessin en aquesta direcció. *Tarraco*, ben coneguda, posseïa unes excel·lents fortificacions que no calgué remodelar en profunditat. Potser Sant Martí d'Empúries s'emmurallà en aquells mateixos anys, tot i que s'ha de considerar més una fortalesa que no pas una muralla urbana.

Tot fa suposar que foren les elits urbanes, amb el consens de la ciutadania, les que decidiren emprendre una obra costosa que acabà implicant tota la comunitat. És possible, també, que l'autoritat imperial, a través del governador provincial, hagués pressionat i afavorit d'alguna manera aquella iniciativa. Sigui com sigui, a partir d'aquell moment, el paper de les dues ciutats, des d'aquest punt de vista, va créixer i ho continuà fent més endavant. En molts aspectes, l'eix *Barcino-Gerunda* esdevingué fonamental de cara al control del camí i, per extensió, del territori o, almenys, de la zona costanera i de Depressió Prelitoral, amb l'afegitó de la capital provincial, *Tarraco*, situades a distàncies fixes. Més endavant, a partir de mitjan segle iv, com s'anirà veient, va caldre ampliar i millorar aquell sistema defensiu en mostrar-se insuficient.

Un altre fet que convé ressaltar d'aquesta tercera centúria de l'era és la confirmació documental de l'existència de, com a mínim, una comunitat cristiana plenament organitzada, d'una estructura episcopal ben consolidada. En efecte, sabem gràcies a una excel·lent documentació reunida molt poc temps després dels fets per algú que els presencià o que conegué testimonis directes del cas, que uns soldats del governador procediren a la detenció del bisbe Fructuós de *Tarraco* i de dos dels seus diaques, Eulogi i Auguri. Seguien, no cal dir-ho, les ordres dictades per l'emperador Valerià (258), que pretenia atacar i destruir la jerarquia de l'Església arreu de l'imperi, tot imaginant que d'aquella manera podria anihilar aquelles creences que es veien com a enemigues de l'Estat. Aquell relat, la *passio*, mostra l'existència d'una comunitat ben estructurada, ben organitzada, complexa i prou nombrosa i com l'autoritat pretenia fer abjurar de la pròpia fe els detinguts o, si no ho acceptaven, tal com va ser, castigar-los amb la mort, cremats a l'amfiteatre (21 de gener de 259). Mentre esperaven l'execució pública, els condemnats rebien visites i, fins i tot, el bisbe va batejar algun neòfit; després de la brutal condemna, les despulles foren recollides pels fidels i sebollides convenientment.

Aquest excel·lent document és, només, un flaix, un cop de llum que il·lumina un moment concret, que ens informa d'una comunitat ben assentada, amb una tradició. Cal suposar que a la capital —i potser en alguns altres llocs— el

cristians hi eren presents des de molt abans, sense que sigui possible fixar el moment inicial. *Tarraco* acomplia tot un seguit de característiques que defineixen, teòricament, aquells nuclis urbans amb potencial per haver tingut una comunitat cristiana des d'antic, com a mínim d'ençà la segona meitat del segle II: ciutat portuària important, cruïlla de vies de primer ordre (Via Augusta i camí d'Ilerda, *Osca* i la vall de l'Ebre), capital provincial i ciutat dinàmica. Però és ben difícil poder-ho provar. Només cal recordar que els primers vestigis arqueològics segurs del cristianisme en aquest territori no són, per ara, anteriors als inicis del segle IV. En aquest cas, els textos van per davant.

Cal esperar als moments finals de la primera tetrarquia, l'any 30 i, potser millor, el 304, per tornar a tenir noves dades textuais sobre el fet cristià en aquest territori. La gran persecució, la darrera, general i molt dura en determinats territoris, deixà dos màrtirs, suposadament d'origen africà, a *Gerunda* i a *Barcino*, Fèlix o Feliu i Cugat (*Cucufas*), dels quals en deixà memòria Prudenci al *Persistephanon*, devers el 400. Sobretot Feliu, la tomba del qual, situada just un xic més enllà de la porta nord de Girona (Sobreportes), esdevingué pol activíssim de devoció i espai de pelegrinatge d'ampli abast, amb reconeixement a tot Hispània però també a les Gàl·lies i no sols a Narbona, on el metropolità Rústic, a mitjan segle IV, li bastí una basílica on se'n conservaven relíquies que assolí prestigi i reconeixement. El bisbe de Tours, Gregori, ens mostra aspectes del prestigi del màrtir, durant el segle VI, a la llunyana ciutat on era sebolit Martí, confessor i bisbe.

El segle IV, gràcies a l'actuació de Dioclecià, de la tetrarquia i dels seus successors, va ser, en la part més occidental d'aquesta província, aleshores la *Tarraconensis*, després de les reformes d'aquell emperador, més petita i més equilibrada, una etapa d'estabilitat i, possiblement, d'una certa esplendor, almenys pel que fa a les famílies més ben situades de la societat. Algunes ciutats ens mostren l'existència de noves *domus* que modificaren, ampliaren i transformaren habitatges anteriors, extenses i luxoses, que s'organitzaven a l'entorn de grans jardins interiors (peristils). Al camp, les vil·les ampliaren sovint l'activitat econòmica, fent créixer la *pars fructuaria*, i bastint, puntualment, noves sales d'aparat i de representació que mostraven feaentment el nou paper dels grans senyors en el món del baix imperi.

La nova fiscalitat general (*iugatio/capitatio*), fonamental per poder fer front a les ingents necessitats econòmiques d'un imperi complex on les despeses militars, imprescindibles, s'enduien la part del lleó, exigí la participació dels propietaris ru-

rals en el cobrament del tribut als pagesos dels seus *fundi* o d'aquells independents que cercaven la seva protecció davant dels abusos dels recaptadors. Des de la vil·la principal i des d'una sala de representació especialment dissenyada per mostrar poder, autoritat i jerarquia, els rebia tot actuant, salvant les distàncies, com l'emperador, assegut a la càtedra, sovint en posició enlairada i embolcallat per una estructura en forma d'absis. És un document excepcional i molt ben conservat, el mosaic que ornamentava una d'aquestes estances a la vil·la dels Ametllers, a Tossa de Mar, que il·lustra a la perfecció i en tots els seus matisos, la situació que acabem de descriure. Representa en un requadre central al bell mig d'un tapís geomètric, la personificació del *fundus*, la vall de Tossa, com una dama ben guarnida i enjoiada sota d'un arc sostingut per dues columnes salomòniques al damunt del qual una inscripció diàfana defineix les intencions del *dominus*: SALVO / VITALE FELIX TURISSA (Si Vidal va bé, Túrrissa és feliç), tot remarcant la posició de l'amo i recordant la seva preeminència absoluta, la seva posició en el vèrtex superior del petit món que era *Turissa*. A sota, fent *pendant* amb aquell text, la signatura del cap de l'oficina que realitzà el mosaic (EX OF/FICINA FELICES). Aquesta peça forma part de la reconstrucció de l'establiment rural en el darrer quart del segle IV i malgrat la voluntat de fer conèixer la seva posició a través de la inscripció musiva, l'habitació era molt senzilla, poc imponent i el sòl, d'*opus tessellatum*, d'una senzillesa aclaparadora, més aviat vulgar. Potser això fa encara més paradigmàtic aquest exemple que posa de manifest la situació de la classe dirigent que s'ordenava a la seva vegada de dalt a baix, dels més rics als no tan rics, sempre, però, molt per damunt de la immensa majoria de la població.

A un altre nivell, però posant de manifest la riquesa i la voluntat d'autorepresentació dels grans senyors, caldria esmentar la vil·la de Centcelles, a Constantí, que conserva unes imponents estructures cobertes amb volta, una de les quals era decorada amb un mosaic de qualitat excepcional, àulic. D'ençà del seu descobriment i de la seva recuperació, ha estat objecte d'anàlisis i d'interpretacions variades sense que s'hagi arribat a un consens. La seva funció, acceptada durant anys, com a mausoleu és ara qüestionada amb bons arguments. S'han presentat diverses hipòtesis que, sempre, tenen algun punt feble. Fins a cert punt és igual. És una mostra preciosa per il·lustrar la voluntat, la cultura i la riquesa dels grans senyors d'una nova època.

Pel que fa al segle IV, les guerres, principalment civils, que afectaren l'imperi reservaren la península Ibèrica. Nogensmenys, aquells conflictes que anaren erosionant la societat i les institucions acabaren fent-se sentir almenys sobre

la part oriental de la *Tarraconensis* i mostren les interrelacions profundes entre les diferents províncies. Com a conseqüència de la tendència, per part de l'exèrcit de les Gàl·lies, de revoltar-se per entronitzar un nou emperador o, com a mínim, amb la voluntat de controlar els territoris més occidentals de l'*oikumene* romana, una tendència ben documentada d'ençà mitjan segle III a mitjan segle IV, Magnenci deposà i feu assassinar l'emperador legítim Constant, fill de Constantí. Constanci II, venint d'orient, venjà son germà i tornà a unificar l'imperi. I degué ser, en aquell moment, que determinà fer més difícil la consolidació d'aquests intents secessionistes protegint les Hispànies, almenys la *Tarraconensis*. Calia aturar per permetre una resposta diligent i impedir el control de territoris que no era convenient deixar en mans dels rebels. La recerca arqueològica ha permès, aquests darrers anys, identificar part d'un sistema sofisticat de defensa de la part septentrional de la Via Augusta, el camí més eficaç, més planer per penetrar a Hispània. A partir de dos nuclis urbans ben fortificats, *Gerunda* i *Barcino*, s'edificaren unes *clausurae* sobre l'accés, des del Rosselló, devers els colls de Panissars i del Pertús. Era una manera de fer efectiva i ben provada en la poliòrquica romana d'aquells anys, que exigí la construcció de dues fortaleses que dominaven el vell camí des de dalt, en un punt complicat i molt estret; a llevant, la Clusa Alta, i a ponent, el Castell dels Moros, que, en aquest cas, es perllongava tancant directament la via amb una porta-torre que es posà directament al seu damunt. Sobre la plataforma occidental, desmantellada, del trofeu de Pompeu, fou bastida una torre de comunicacions que posava en contacte les clausures amb les defenses més meridionals i amb *Gerunda*. Manquen, de ben segur, altres baules de la cadena però sabem que el flanc nord de Girona i el control directe del Congost quedà en mans d'un castell que es bastí sobre la muntanya de Sant Julià de Ramis aprofitant fins on fou possible les ruïnes de l'antic *oppidum*. El *castellum*, ben protegit per una muralla eficaç, era format per una sèrie d'edificis i per àmplies zones no construïdes que permetien allotjar i avituallar tropes mòbils i, si convenia, aguantar un setge o dificultar l'aproximació cap a *Gerunda*. Hem de suposar que altres torres i fortaleses completarien les peces conegudes d'aquella línia defensiva.

Si bé el registre arqueològic no permet identificar amb tota garantia edificis cristians del segle IV, les dades textuais en informen de l'existència de ciutats episcopals a través de la figura dels seus bisbes, que eren presents en els concilis que es convocaven per intentar resoldre conflictes que emmetzinaven la convivència de les comunitats o per adaptar disposicions comunes per al bon

govern de les diverses assemblees que s'expandien per tot l'*oikumene*. Se'ns fa present el paper, com a metropolità, dels bisbes de *Tarraco* que representaren, en aquestes províncies, l'autoritat del bisbe de Roma i, altres vegades, la categoria intel·lectual d'algun d'aquests prelats, autors d'escrits de mèrit reconegut, com Pacià de Barcelona que hagué de lluitar per erradicar costums pagans profundament arrelats enmig de comunitats en procés de conversió i molt aferrades a tradicions antigues poc edificants. Altres vegades ens aporten valuoses dades d'enorme valor. Recordem la carta que Concenci escriví al bisbe d'Hipona, Agustí, descoberta i publicada no fa pas tants anys, que ens permet saber moltes coses noves de la topografia de *Tarraco* en aquells primers anys del segle v, sobre la presència d'elements bàrbars movent-se perillósament pel territori o la importància del problema priscil·lianista, un corrent herètic rigorista, que constituí un problema a la *Tarraconensis* malgrat els esforços de la jerarquia eclesial ortodoxa per erradicar-lo. Convé fer memòria de l'èxit de l'activitat propugnada per Priscil·lià, que fou bisbe d'Àvila, que predicava amb èxit entre famílies cultes i benestants una visió rígida de l'evangeli que va entrar en conflicte amb la jerarquia diocesana hispana. Malgrat la politització de l'afer, que comportà la intervenció de l'emperador Màxim i l'ajusticiament del prelat a Trèveris, el 385, aquell corrent arrelà i tingué un èxit considerable en bona part d'Hispània malgrat els intents continuats d'extirpar-lo. El document que acabem d'esmentar i altres referències en escrits papals de principis del segle v posen de manifest l'existència d'un problema mal resolt, ben present en els territoris del que és, avui, Catalunya.

La figura del bisbe es consolidà aquells anys fins al punt de tenir, cada vegada més, un paper protagonista en el context de les velles *ciuitates*, en un moment en què el paper dels curials minvà o desaparegué. Eren, no cal dir-ho, membres de famílies benestants, gent cultivada, amb relacions, amb contactes que eren primordials per poder interactuar amb els seus iguals, amb la burocràcia imperial, amb l'òrbita del poder. Una estructura diocesana exigia una catedral, l'església mare, un baptisteri associat i un casal on residia el bisbe i, sovint, part del clergat, amb dependències de representació, llocs d'emmagatzematge i espais d'acollida. Fora murs es disposava una (o més d'una) basílica funerària i de vegades un *xenodochium* o hospital per a pelegrins, malalts, pobres i desvalguts. A partir, sobretot, del segle v i, més encara, del vi, l'*episcopium*, el conjunt episcopal, esdevindria un dels pols principals, si no el més important, de la ciutat i, el bisbe, la figura preeminent i representant de la comunitat. Amb la desaparició

de les litúrgies dels curials que embellien, engrandien i mantenien la ciutat, va ser l'Església, amb el bisbe al capdavant, qui reclamà el paper de constructor, emprendor, jutge, director i protector de la comunitat.

Conservem una notícia històrica d'un gran interès i que esdevé, als nostres ulls, paradigmàtica a l'hora de veure com, en aquells anys, l'assemblea dels fidels, l'*ekklesia*, actuava, quan semblava oportú, en benefici de la comunitat i, globalment, de l'Església. L'any 393 Paulí i la seva muller Teràsia van arribar a *Barcino* procedents de *Complutum* (Alcalá de Henares) on acabaven de sebellir el seu fill, infant, prop de la tomba dels màrtirs Just i Pastor. Eren membres, ell i ella, de la classe senatorial, riquíssims, amb propietats arreu de l'imperi (també a Hispània), gent d'altíssima cultura i cristians que havien decidit renunciar al món, als privilegis i dedicar-se a la contemplació, a l'oració i a les bones obres. A *Barcino*, per la pressió popular Paulí fou consagrat prevere pel bisbe Lampi. Potser pensaven que si restava a la ciutat seria allí on gastaria la seva immensa fortuna. Passà a Itàlia on, més endavant, fou consagrat bisbe de Nola. Bona part d'aquella riquesa serví per ennoblir i monumentalitzar el *martyrium* de Sant Fèlix prop de la ciutat campaniana (*Cimitile*). Els seus escrits, les seves epístoles posen de manifest la sensibilitat i la cultura d'un membre important de l'ordre senatorial, la riquesa dels quals no pot ser fàcilment imaginada.

El cas de Paulí no és únic. Ambròs, Agustí, Elpidi i tants altres van accedir al sacerdoci i, alguns, directament a l'episcopat, per voluntat dels fidels que volien algú ben posicionat, culte, ric i amb contactes, convençuts, amb raó, que era més eficaç tenir com a bisbe un igual als que de debò manaven.

El segle v, ja des de la segona dècada, va veure l'arribada del pobles bàrbars que, des d'aleshores, formarien part del paisatge humà de l'època. Van arribar per quedar-se. A diferència d'altres zones de la península Ibèrica que d'ençà el 409 es veieren afectades per la presència d'alans, vàndals i sueus, l'actual Principat, la part més oriental de la *Tarraconensis*, es va estalviar aquella primera sotragada. El 414, els visigots que havien saquejat Roma quatre anys abans —tot causant un enorme estupor que es feu sentir profundament entre la gent culta del seu temps, fins al punt d'arribar a pensar que havia arribat la fi del món quan no era sinó la d'un món que canviava ràpidament i a batzegades—, penetraren pels ports de les Alberes i s'establiren puntualment a *Barcino* i al seu entorn immediat. Sabem ben poques coses d'aquesta arribada que es va fer en contra de la voluntat de Roma, que vigilava i impedia l'arribada d'aliments, tot intentant arribar a un pacte que els fos favorable. Allí va morir Teodosi, fill del

rei Ataulf i de Gal·la Placídia, germana de l'emperador Honori i, de seguida, el monarca, assassinat per altres faccions. Immediatament s'aconseguí la signatura d'un *foedus* a través del qual els saquejadors de Roma actuarien militarment a les ordres de l'imperi i s'establirien a Tolosa del Llenguadoc i els seus entorns. La primera arribada dels visigots fou, per tant, de molt curta durada i, potser, d'efectes superficials. Altres fonts ens informen de la inestabilitat d'alguns territoris, més cap a ponent, on les partides bàrbares es movien amb certa facilitat mentre les forces romanes, formades preferentment per tropes germàniques, s'aplegaven a *Tarraco* per atacar les poblacions bàrbares establertes cap a migdia i cap a ponent.

Aquest territori continuà sota l'autoritat de l'imperi, cada vegada més feble, fins a la desaparició *de facto* de la *pars occidentis*, l'any 476 quan Odoacre, rei dels èruls, destituí Ròmul August i lliurà els símbols del poder a l'emperador oriental, a la capital, a Constantinoble.

En aquells anys, els canvis importants en tot ordre de coses anaven afectant l'aspecte físic de les ciutats que s'hagueren d'adaptar a situacions noves. Fou un procés que degué començar un xic abans però que se'ns fa evident de manera tangible, a través del registre arqueològic, en aquells moments i que comportaria la transformació de la plaça foral que havia perdut la seva raó de ser i que, ocupant sempre un espai privilegiat, anava mudant amb l'ocupació i reconversió de l'espai públic. Les antigues construccions en desús o bé esdevingueren altres coses o van servir de pedrera. El material d'aprofitament (*spolia*) se'ns fa avinent en múltiples construccions, públiques i privades de l'època, i no s'ha de veure com un símptoma de decadència sinó com un senyal dels temps.

Paral·lelament, al camp constatem, al llarg d'una etapa d'aproximadament dues generacions, la desaparició de la vil·la, el gran establiment agrari a través del qual s'havia estructurat i explotat el territori durant sis-cents anys. Les dades arqueològiques són concloents, amb molt poques excepcions. Entre mitjan i finals del segle v, s'abandonaren la major part d'aquells edificis. Algunes ja ho havien estat un xic abans, altres molt poc després. I l'abandonament, que de vegades era progressiu, no afectà només la *pars urbana*, la zona residencial, sovint amb dependències molt luxoses, sinó també les *partes fructuariae* i *rusticae*, magatzems i àrees de transformació i espais on residia la mà d'obra del *fundus*.

Aquest fet, tan acotat en el temps i tan general, no ha deixat de sorprendre. Quedava clar que no es podia tractar de casos puntuals, lligats a l'evolució pròpia de cada indret, sinó a causes més generals. No hi ha gaires dubtes, entre els

experts, de posar en relació aquell daltabaix amb la fi d'una civilització, d'una manera de fer i de viure que, de cop, va quedar obsoleta, fora de joc. L'equilibri entre *otium* i *negotium* s'havia trencat; aquell motor de la classe dirigent havia desaparegut. La civilització clàssica romana havia arribat a la seva fi i invertir en la vil·la no era ni desitjable ni possible. Els temps havien mutat i l'antiga classe terratinent que havia convertit els seus establiments rurals en autèntics palaus on vivia d'acord amb els paràmetres propis de l'època, per múltiples raons ja no considerava ni convenient, ni interessant ni rendible, encara que fos només socialment parlant, aquelles velles fórmules d'autorepresentació. Tanmateix, aquest fet general i omnipresent, fàcilment identificable arqueològicament, no ens ha d'enganyar a l'hora de respondre a una segona pregunta lligada a la contemplació de la vil·la: què succeï amb l'explotació agropecuària del territori?

Aquesta qüestió ha estat i continua essent objecte d'hipòtesis enfrontades entre diferents corrents historiogràfics. Segons alguns, almenys en determinats territoris, l'enfonsament del sistema de les vil·les hauria significat l'aparició d'una classe pagesa de camperols lliures, no lligats a ningú, que haurien conreat, a partir de petits establiments habitats per unes poques famílies, terres abandonades. És possible, però sembla poc probable acceptar-ho globalment. En molts llocs, i el territori de l'actual Principat en seria un bon exemple, tot fa pensar que la terra continuà majoritàriament en mans del antics propietaris que la feien conrear per colons, assalariats o *serui*, tal com abans, però de manera diferent, prescindint del gran edifici central, costós de mantenir i, en aquells moments, absolutament ineficaç des de tots els punts de vista.

La desaparició de les vil·les significà l'aparició de nous models d'assentament, ben diferents, molt senzills, modestos però ben adaptats a les necessitats dels seus habitants. Aquells nous habitatges, d'una o d'unes poques cases, que durant molt temps han restat invisibles i que de fa uns anys es van trobant constantment un xic arreu, són, segons pensem, el punt de partida d'una nova ocupació del territori que portà al poblament actual, almenys pel que fa a la Catalunya Vella, i que trobem perfectament definit en el segle IX. És tracta de petites agrupacions camperoles d'una o dues cabanes fins a llogarets de més entitat, sempre, però, d'unes dimensions contingudes que consten d'uns habitatges molt senzills, de superfície reduïda, amb funció residencial ben assenyalada per la presència d'una o dues llars. Són construccions amb sòcol de pedruscall lligat amb fang, parets de terra i sostre, preferentment, de brancatge, palla i argila i, només excepcionalment, de *tegulae* i *imbrices*. A l'entorn, espais de transformació, amb *lacus* recoberts d'*opus*

signinum, modestes premses i petits espais d'emmagatzematge de líquid i sitges per a cereals. Algunes vegades existeixen cabanes semisoterrades, algunes de dimensions considerables, que serviren, sobretot, d'espais d'emmagatzematge, de treball o d'ús comunal, amb la identificació puntual de forns de pa domèstics. La presència immediata d'abocadors és una constant i, no gaire lluny del cementiri de la comunitat, ben cuidat i organitzat, amb una senzilla tipologia sepulcral on els difunts eren sebollits, per regla general, sense cap mena d'acompanyament. No s'associaven, si no són casos comptats, a edificis de culte.

On apareixen aquests senzills establiments rurals? Un xic arreu, prop dels conreus, cercant unes determinades condicions d'habitabilitat (bona comunicació, seguretat, aigua...) i, sovint, damunt o al costat mateix d'una vil·la romana abandonada. I no ens ha d'estranyar, atès que aquells llocs havien estat triats amb molta cura i oferien la possibilitat d'un aprofitament integral que facilitava el procés d'adaptació. En aquests casos, amb moltes variacions formals, podem constatar la construcció de les cabanes damunt mateix dels sòlids paviments romans d'*opus signinum* o d'*opus tessellatum*, o la transformació de velles habitacions d'aparat, amb sòls fastuosos, en magatzems de *dolia* que els perforaven, o la utilització d'antics espais d'habitació o de treball, en zones d'enterrament. Moltes vegades, la nova ocupació senyoreja puntualment un sector de l'antiga vil·la, expandint-se per zones no construïdes o perifèriques. Altres vegades es disposava en la proximitat. En ocasions, els habitatges s'alçaven en espais pròxims i el cementiri de la comunitat es disposava sobre les velles ruïnes.

Un altre model significà bastir el nou hàbitat *ex nouo*, en zones no ocupades anteriorment. No són, majoritàriament, construccions regulars, sinó disposades de manera aparentment anàrquica però deixant espais de circulació i de treball de tipus comunal i concentrant les àrees industrials que cal imaginar al servei de tot el grup. Els cementiris no se situen gaire lluny però si ben separats del món dels vius i, en general, quan ha estat possible una excavació en extensions, mostren una comunitat petita d'homes, dones i infants, que visqué en aquell lloc durant unes quantes generacions.

Convé recordar que els jaciments localitzats i explorats són d'aquells que per raons que se'ns escapen, no es van consolidar i s'abandonaren. Altres, sense cap mena de dubte, han continuat ocupats fins ara mateix amb la qual cosa accedir a la fase inicial només és possible amb molta sort i a partir d'excavacions molt complexes. Adduiríem, també, que el ritme de fundació d'aquests establiments no respon a un únic moment sinó que s'anà renovant amb el pas dels anys i dels

segles. Moltes vegades, l'abandonament d'un lloc només ens indicaria un desplaçament cap a un altre que semblaria millor o que algú va imposar per alguna raó inabastable. Hi ha qüestions que l'estudi de la cultura material no pot resoldre.

Com hem insinuat anteriorment (*supra*), a partir del 400, *grosso modo*, documentem els primers edificis cristians que majoritàriament s'han de posar en relació amb el culte funerari i en contextos urbans.

Seguint la vellíssima tradició recollida a la llei de les XII Taules (450 aC), entre els romans i en general entre tots el pobles antics calia sebollir els difunts més enllà del *pomerium* de la ciutat que normalment definia el perímetre emmurallat. Era, però, convenient que aquelles tombes no es trobessin gaire lluny del recinte urbà, ateses les atencions que els vius tenien compromeses amb els avantpassats i que exigien la seva presència a la sepultura, en dates determinades, per recordar-los, honorar-los, i per banquetejar conjuntament i, no cal dir, simbòlicament. Cal retenir la importància que els romans donaven al fet de no ser oblidats. Mentre se't recordava, vivies. Aquestes dues circumstàncies expliquen la voluntat de disposar la tomba i bastir el monument funerari protector al costat d'un camí i al més a la vora possible de les portes urbanes. Un *titulus* ben visible, llegit pels vianants i viatgers en veu alta, servia per mantenir viva la memòria dels difunts.

Els cristians s'enterraren des del principi en cementiris que ja existien, pagans, per tant. Tipològicament no hi havia diferències. Només més endavant, les inscripcions o la decoració del sepulcre amb indicis clars, permeten la distinció religiosa dels sebollits. Majoritàriament, la manca d'un o altre element no permet anar més enllà de suposicions raonables. A *Tarraco, Barcino, Emporiae, Gerunda, Egara...* s'han identificat cementiris valuosos amb mausoleus notabilíssims que cal considerar plenament cristians. Fa l'efecte que a finals del segle iv, el nostre món urbà era majoritàriament cristià. A partir d'aquell moment sí que aquests cementiris acabaren generant una basílica funerària i uns espais ben gestionats que devien dependre de la comunitat.

Pel que fa als edificis i a la tipologia sepulcral, els models eren els mateixos, amb molt poques variacions, arreu de la part occidental de l'imperi. Les idees, les modes, el models es movien seguint les grans rutes marítimes que cosien eficaçment el *Mare Nostrum*.

El visigots, assentats a l'entorn de Tolosa i fidels servidors de l'imperi a través del *foedus* signat en època de Vàlia, havien participat sovint en combats a Hispània contra vàndals, alans i sueus i contra els *bagaudae*, àmplies capes de

desheretats autòctons que s'enfrontaven a l'ordre establert. Per tant, coneixien el territori, les seves característiques i possibilitats. Convé recordar la participació decidida i important a les ordres de Flavi Aeci als Camps Catalàunics (451), on van aconseguir aturar brillantment els huns d'Àtila que havien fet tremolar les bases de l'imperi. Més endavant, conforme l'imperi occidental perdia pistonada, a mesura que la seva autoritat minvava, que els emperadors eren titelles dels generals i reis bàrbars, van anar consolidant la seva posició i expandint el seu domini entre el Loira i els Pirineus, amb control sobre bona part de l'actual Provença i el Lleugadoc. Molt poc abans del 476, potser el 472 o un xic després, el rei Euric prengué la decisió d'ocupar la *Tarraconensis* per incorporar-la al seu regne, un procés en què va aconseguir la col·laboració d'alts funcionaris de l'imperi moribund. No en sabem gran cosa d'aquest procés que, tanmateix, va comportar revoltes, càstigs, expropiacions que afectaren sobretot, per no dir exclusivament, l'aristocràcia local. Aquesta arribada també jugà un paper en la desaparició de la vil·la i, potser més encara, de les propietats que explotaven i que en més d'una ocasió degueren canviar de mà.

Aquest fet, tan mal documentat en els relats històrics coetanis, marca una fita important que probablement no fou especialment sentida entre aquells que la van viure. Acabava, políticament, una llarga etapa que va marcar aquestes terres d'una manera profunda fins al punt de convertir aquells que l'habitaven en fidels membres d'un imperi ingent. El llatí era, des d'època d'August, la seva llengua i la cultura clàssica grecoromana, la seva cultura. El llatí esdevindria català, puntualment diferent de les altres llengües que n'eixiren com a conseqüència de l'acció del substrat, diferent d'uns llocs a uns altres.

Van canviar molt les coses sota el domini visigot? No ho sembla pas, tot i que això devia estar en relació amb la classe social a la qual es pertanyia. Una certa presència militar que devia fer-se visible sobretot a les ciutats ben situades en cruïlles de camins o amb port marítim o fluvial. Aquesta ocupació degué comportar canvis en la fiscalitat que no estem en condicions de copsar atès el paper dels *domini* en el cobrament dels impostos dels camperols.

En aquell moment inicial, tanmateix, Hispània no era per a la monarquia visigoda l'objectiu principal, que no era altre que el conjunt de la Gàl·lia, on havia d'enfrontar-se amb altres pretendents, el regne dels francs i el dels burgundis, cada un dels quals tenia el seu propi territori, fronterer amb el dels visigots.

Un dels efectes amb més recorregut del domini de la *Tarraconensis* per part dels gots fou l'entrada d'un cristianisme d'arrel arriana que, entre els germànics

era un element d'identitat molt ben fixat. En efecte, en un grup feble demogràficament parlant i que inicialment pretenia mantenir-se completament separat dels habitants del territori, unes creences pròpies esdevenien un poderós escut davant la possibilitat de desaparèixer com a poble i com a comunitat. En canvi, per als autòctons, cristians catòlics, l'arrianisme era una heretgia que ja havia causat molts problemes sobretot durant el segle iv i havia exigit la celebració de diversos concilis i pactes per fer-lo desaparèixer. De cop, tornava a mostrar-se i si bé durant llargues etapes la situació s'anà trampejant, en altres moments suposà malestar i violència amb totes les conseqüències que aquesta realitat comportava.

Les circumstàncies van fer un tomb radical molt a principis del segle vi quan, en el context, per part dels diversos pobles bàrbars assentats a la Gàl·lia d'imposar el seu domini en aquell ric i equilibrat territori, Alaric, el monarca visigot, es va veure enfrontat als francs de Clodoveu, catòlics des de feia poc temps, i als burgundis. A Vouillé (507) els gots patiren una desfeta contundent, dolorosa, al bell mig de la qual el rei va perdre la vida.

Aquesta derrota certificà l'ensorrament del regne de Tolosa i, per un moment, semblà que podia comportar la desaparició del *regnum Gothorum*. Teodoric el Gran, monarca dels ostrogots i d'Itàlia, aleshores la primera potència de l'occident mediterrani, avi del fill d'Alaric, Amalaric, intervingué amb un doble objectiu: la preservació dels interessos del seu net i aturar i reduir la influència franca, sobretot, i burgúndia en el context europeu. El seus exèrcits ocuparen la Provença i la Septimània, un territori que anava des del Roine a les Alberes, amb les ciutats principals de Narbona, Carcassona i Nimes com a centres urbans de primer nivell i, no cal dir, les terres transpirinenques que els visigots senyorejaven, entre les quals la *Tarraconensis* oriental. S'obria una etapa no pas gaire extensa en el temps però que tingué repercussions positives en la consolidació del regne visigot posterior, el qual desplaçà el centre d'equilibri cap a Hispània, on calgué anar incorporant territoris i lleialtats en un procés llarg que duraria gairebé tot un segle.

Aquesta etapa que alguns autors eficaçment denominen l'interregne ostrogot, significà l'aplicació d'unes maneres de fer que Teodoric havia experimentat amb èxit a Itàlia i que es basaven en una actitud d'absoluta tolerància pel que fa a la pràctica religiosa entre catòlics, la immensa majoria, i arrians, una minoria, i la separació administrativa entre romans i ostrogots, amb la creació d'un *praefectus Hispaniarum* que, a les ordres del monarca, governava directament els autòctons.

Aquella magistratura perdurà fins a l'any 533 quan Teudis, al *concilium* celebrat a *Gerunda*, la suprimí i destituí el prefecte Esteve.

Tenim documentació esparsa, de vegades de considerable valor —les *Uariae* de Cassiodor, per exemple—, que ens permet concloure que fou una època estable, de bon govern, i que serví per refer el poble visigot del brutal trauma que significà la fi del somni gal i per cercar nous objectius factibles, com la consolidació del domini a la península Ibèrica.

És útil remarcar que fou en aquella etapa que va prendre embranzida la convocatòria sovintejada de concilis provincials, celebrats en diverses seus episcopals del territori, que servien per resoldre problemes de bon funcionament i prendre determinis útils per al bon govern de les esglésies d'un territori ben definit sota la tutela del bisbe metropolità, amb seu a *Tarraco*. El d'aquesta ciutat (516) i el de *Gerunda*, l'any següent, en són bons exemples.

Un dels resultats més tangibles de l'ensulsiada de Vouillé va ser la consolidació de la Septimània, territori que acabem de definir, que esdevingué la província transpirinenca del *regnum Gothorum*. Durant molt temps tingué un prestigi especial i una certa preeminència en el conjunt del regne. Sovint es veié pressionada pels francs, els seus veïns, que en diverses ocasions intentaren, amb més o menys força, ocupar-la. I no se'n sortiren. Ben fortificada, ben relligada a l'actual Catalunya, i defensada amb decisió i èxit per la monarquia, va romandre formant part del regne fins al final de tot, quan fou ocupada el 719-720 pels àrabs. Conseqüència d'aquest fet fou la incorporació d'aquelles terres al regne franc a partir de l'activitat militar i expansiva de Carles Martell i, sobretot, de Pipí el Breu que conquerí Narbona als agarens l'any 759 i, molt probablement, totes les terres que s'estenien fins a les Alberes.

Durant l'interregne ostrogot, primer Narbona i, de seguida, Barcelona, tingueren un paper protagonista. L'actual capital de Catalunya, que ja havia estat triada per Ataülf com a *sedes regia*, tornà a representar aquest paper per diverses raons, entre les quals la proximitat a la Septimània que calia defensar de les pressions i pretensions franques des de ben a la vora i, després, perquè oferia unes bones condicions per assumir aquest paper protagonista. Posseïa unes esplèndides muralles, unes infraestructures eficients, hereves de la tradició romana, sortida al mar i un territori generós. Aquesta tria explica que la ciutat esdevingués seu episcopal arriana, l'únic cas amb l'afegit de *Dertosa*, que de retruc ens informa d'una presència nombrosa (i de qualitat) de gots als quals calia donar servei en un aspecte tan essencial com era la pràctica religiosa. És també un

bon baròmetre per avaluar la importància que els nous senyors donaven a aquests dos centres urbans.

L'etapa històrica del domini visigot d'un xic menys de 250 anys de recorregut, és, en molts aspectes, una continuació de l'època baix imperial romana. En altres, no.

Convé tenir present que els nous amos eren, d'ençà de mitjan segle IV, un poble nòmada que empès pel moviment dels huns s'havia vist foragitat i havia cercat refugi dins les fronteres de l'imperi. La ineficàcia i la mala voluntat de la burocràcia romana els va empènyer a combatre, saquejar i moure's en funció del moment i de les necessitats. Al llarg d'aquest recorregut, fins al *foedus* a través del qual s'assentaren a Tolosa i al seu entorn, estigueren en contacte amb la cultura i civilització romanes, unes relacions intenses i profundes que venien de molt abans. Els visigots, com molts altres pobles bàrbars, estaven profundament romanitzats i pretenien establir-se i governar seguint l'estela de la potentíssima tradició romana. Tenien, no cal dir-ho, la seva pròpia llengua i eren cristians arrians atesa la feina del bisbe Úlfil, que els convertí durant la quarta centúria i que traduí a la seva llengua les Sagrades Escriptures. Tenien, com podem suposar, costums i rituals propis que eren percebuts estranys pels altres però que, curiosament, són ben difícils de reconèixer a través del registre arqueològic, fins al punt que algú es podria plantejar la pregunta, retòrica, de si realment van existir.

No és fàcil, amb el material historiogràfic a l'abast, intentar saber quants eren. Tanmateix, els càlculs que semblen més afinats, menys fantàstics, més equilibrats, situarien el nombre entre 80.000 i 100.000 (homes, dones, infants i gent gran). Davant d'uns quants milions de romans provincials, ja fos a la Gàl·lia o a Hispània, la relació era tan brutal que explica, en bona part, la seva manera d'actuar. Calia anar amb peus de plom, amb cura per no desaparèixer enmig d'una innumerable munió.

Aquesta etapa d'uns dos segles i mig de durada i que finalitzà contundentment el 711, s'ha de dividir en dos moments ben diferents, el primer dels quals abastaria fins a la darrera dècada del segle VI i l'altre, fins als inicis del segle VIII. El canvi se situa en el 589, any de celebració del III Concili de Toledo que presidí Leandre d'*Hispalis*, futur sant de l'Església catòlica, i que significà la renúncia, per part dels gots, de la fe arriana per abraçar la fe catòlica, un cop de teatre que propicià el rei Recared i que, no sense dificultats, acabà aconseguint la unitat religiosa que fins aleshores havia estat un problema sempre present i que difi-

cultava la governabilitat del regne. A partir d'aleshores, l'Església hispana i la monarquia anaren de bracet en benefici d'uns i altres. Aquest pas facilitava, fins a cert punt, la fusió entre gots i romans provincials, mentre que l'etapa anterior havia estat marcada per les diferències entre les dues poblacions, que s'havien mantingut separades.

No és fàcil resseguir arqueològicament aquest procés ja que, des d'aquesta òptica, els visigots són invisibles. Tanmateix, de manera inesperada, descobriments recents permeten entreveure detalls que fan possible fer-se una idea més precisa de com s'haurien pogut distribuir pel territori amb eficàcia i sense diluir-se del tot. Calia un equilibri que fou delicat de trobar.

Associada a la vil·la del Pla de l'Horta, a Sarrià de Ter, a uns 3 km de Girona, es va localitzar i excavar una necròpolis amb 58 sepultures que se situava just al costat, però separada, d'una de romana que hauria perdurat fins a mitjan segle v. Aquell conjunt de tombes més modernes presentava una tipologia convencional, pròpia de l'antiguitat tardana d'aquestes contrades, amb una orientació constant de ponent (cap) a llevant (peus), exactament com totes les altres de la mateixa època i que se suposa raonablement que cercava la voluntat de «mirar» devers Jerusalem on tindrà lloc la *Parusia*, la segona i definitiva vinguda del Crist, i el Judici Universal. Es tractava d'enterraments individuals, d'homes, dones i infants, posats decúbit supí, dins de la tradició general. Allò que feia aquestes sepultures diferents és que més de la meitat dels enterraments mostren el costum d'haver sebol·lit els difunts vestits i no nus i amortallats. Fíbules, fermalls de cinturó, ornaments metàl·lics, collarets, arracades i ganivets petits d'aparat, amb una cronologia molt precisa entre la darrerria del segle v i finals del vi. Des d'aquest punt de vista, era un cementiri diferent de tots els altres del territori, cosa que va fer pensar en una necròpolis goda. Les anàlisis d'ADN han confirmat aquesta suposició. Per la cronologia del conjunt hauríem de concloure que eren cristians arrians.

Aquest cementiri s'ha de posar en relació amb l'ocupació final de la vil·la que hauria perdurat fins a l'últim terç del segle vi, amb el *castellum* militar de Sant Julià de Ramis i amb l'estatge del *comes ciuitatis*, màxima autoritat política de l'època. En aquests tres llocs, molt pròxims uns dels altres i ben comunicats, es concentrarien els germànics que tenien al seu càrrec el control del territori. Això ens permet imaginar com actuarien, concentrant grups no gaire nombrosos en ciutats emmurallades i fortaleses que dominaven els camins i els passos naturals més importants. No hem d'imaginar grans quantitats de

gent que, tanmateix, serien diferents en funció de les necessitats i d'allò que calia vigilar.

I per què tot això ho constatem a Girona i el seu entorn? En aquest cas, no és altra cosa que la resposta a la voluntat de controlar un nòdul excepcional de comunicacions i la proximitat de la Septimània. La defensa d'aquella província més exposada depenia en bona part d'una bona connexió amb el migdia i de la possibilitat d'intervenir ràpidament si les circumstàncies ho requerien.

Semblantment passaria a Barcelona, amb la petita diferència que el nombre de gots seria un xic més elevat. El cementiri que es desenvolupà a l'entorn de l'església de planta en forma de creu del conjunt episcopal barceloní, més simple i explorada d'antic, podria tenir, salvant les distàncies, una lectura similar al de Sarrià de Ter.

L'interregne ostrogot se'ns fa palès arqueològicament des d'altres perspectives. Recordarem (*supra*) l'existència d'un sofisticat sistema de defensa de la Via Augusta que començava justament als peus de l'Albera en els confins fronterers de les províncies *Narbonensis* i *Tarraconensis*. Dins de la situació remoguda i crítica posterior al desgavell de Vouillé, l'autoritat ostrogoda hauria copsat la necessitat absoluta no sols d'aprofitar aquella realitat, sinó de perfeccionar-la. Calia assegurar la protecció de la *Tarraconensis* per si fallaven les defenses més avançades, davant de francs i burgundis però, sobretot, si es pretenia assegurar el domini de la Septimània, mantenir aquelles infraestructures, tot modernitzant-les. S'havien de cosir militarment aquells territoris. El lluit paper —tal com posa de manifest l'encunyació de moneda visigoda durant el segle VII, que se sol posar en relació amb la presència militar— de *Barcino* i *Gerunda* no s'explicaria sense aquell protagonisme en la defensa de la Septimània que, cal dir, representaren amb dignitat.

La *Historia Wambae regis*, redactada per Julià de Toledo i que explica en detall la reacció d'aquell monarca contra els intents secessionistes del *dux* Paulus, l'any 673, descriu aquesta línia defensiva que aleshores era, encara, més complexa que durant el baix imperi, amb castells sobre passos secundaris (*Vultuaria*, *Caucoliberi*) i el paper de la fortalesa de *castrum Libiae*, a Llívia, sobre el camí del Segre i del Coll de la Perxa, que portava al Rosselló.

Conexim prou bé els vestigis del palau urbà del *comes ciuitatis* a *Gerunda*, que es pot datar arqueològicament en el primer quart del segle VI. És un edifici gran, obrat *ex nouo* sobre la part occidental del fòrum de la ciutat, de, com a mínim dos pisos, molt ben fet a base de material d'aprofitament (*spolia*),

amb sòls eficients d'*opus signinum* i amb parets prou gruixudes per sostenir, com a mínim, un pis. Ben aviat la planta baixa esdevingué un sitjar on s'emmagatzemaven cereals procedents de terres fiscals que servien per cobrir les necessitats del comte i els seus fidels. La situació era excel·lent, accessible amb carros o corru-es de mules, sobre el carrer principal que era també el tram *intra muros* de la Via Augusta, a una desena de metres de la porta urbana septentrional. A *Barcinona* es localitzava també a redós de la muralles i, en aquest cas, de l'*episcopium*, l'altre gran centre de poder. A Empúries es trobava dins dels murs de Sant Martí, un lloc convenient per a un edifici lligat al poder militar i polític. En tots aquests casos, aquells edificis continuaren essent seu de l'autoritat pública fins ben entrada l'edat mitjana.

L'interregne ostrogot estricte durà fins a la mort de Teodoric i la majoria d'edat del seu net Amalaric. Nogensmenys, la pressió franca i l'assassinat del monarca portà el general ostrogot Teudis al tron. Aquests anys s'han de considerar l'etapa final de la influència directa ostrogoda en l'àmbit visigot. En aquell moment, el centre geopolític del *regnum Gothorum* s'anava desplaçant cap a migdia, tot cercant un lloc convenient, equidistant i centric per disposar-hi la capital. Finalment, es va triar *Toletum*, que ho seria fins a la caiguda en mans agarenes l'any 711. Aquest territori esdevenia perifèria, de valor militar i estratègic pel lligam que suposava amb la Septimània transpirinenca que continuà gaudint d'un prestigi que s'ha d'entendre en el context global de l'evolució d'un regne, l'origen del qual no es trobava a la península sinó a les Gàl·lies.

La part central del segle VI va veure la lluita per la consolidació del domini peninsular per part dels visigots contra el poder dels grans senyors hispanoromans de la Bètica i de l'actual Extremadura i contra els sueus que havien creat un regne dinàmic i ben establert a la *Gallaecia*, amb capital a l'actual Braga (*Braccara Augusta*). Va caldre esforçar-se per acabar incorporant-lo durant el regnat de Leovigild, que va treballar per consolidar i prestigiar la monarquia, per eixamplar-ne les fronteres i per modernitzar-la, en un intent, no pas del tot reeixit, d'assegurar una successió familiar en contra de la tradició electiva pròpia dels gots i causa d'innombrables problemes.

L'any 552, en el context d'unes lluites civils entre pretendents a la monarquia, desembarcaren tropes imperials a *Spania*. La seva intervenció fou decisiva en favor d'un dels pretendents, que hagué de cedir una part significativa del territori del sud i del sud-est peninsular. Cal veure aquesta acció dins del marc més ampli de la *restitutio imperii* que va endegar Justinià i que va permetre als

JOSEP M. NOLLA I BRUFAU

imperials recuperar el nord d'Àfrica, Itàlia, les illes de la Mediterrània occidental i una part significativa de la península. *Carthago Spartaria*, l'actual Cartagena, la prestigiosa ciutat que fundà el 227 aC Asdrúbal, en fou la capital i l'últim reducte. Durant dues generacions la monarquia goda va lluitar per intentar expulsar els *romanoi* del sòl hispà. Fou una tasca llarga i complicada que acabà reeixint més per les dificultats dels bizantins que no pas per capacitat pròpia. Més cap al sud i el sud-est, els vestigis arqueològics d'aquesta lluita de posicions es poden resseguir. La zona que ens interessa quedava massa lluny i, per tant, no ha deixat cap rastre.

Durant el brillant regnat de Leovigild (572-586), el rei intentà solucionar un dels problemes principals que arrossegava el regne i que significava plom a les ales de cara a enfrontar-se a altres reptes. La separació religiosa entre arrians i catòlics constituïa un problema major, de fons, i que calia resoldre. Deixada de banda la tolerància propiciada per Teodoric, hom va intentar el que era absolutament impossible: la conversió de la massa catòlica a l'arrianisme. Va haver-hi, no cal dir-ho, èxits puntuals, violència, màrtirs i confessors, exiliats, però, en realitat, ben poca cosa. El fill de Leovigild, Recared, bon polític, canvià els factors de l'operació. Els que havien de cedir eren els visigots, que ho van exemplificar perfectament en el decurs del III Concili de Toledo (589). És ben cert que la decisió no va plaure tothom i que hi hagué malestar, revoltes i una certa violència. Ben mirat, poca cosa. Ben aviat el fet s'assumí, cosa que va permetre concloure la unitat religiosa i integrar l'aristocràcia goda, romana i eclesial en una mateixa barca que remava en una sola direcció. A partir d'aquell moment, l'Església es posà al costat de la monarquia i, sovint, a les ordres dels reis, a canvi d'influència, prestigi i riquesa. La imbricació entre poder polític i Església se'ns fa palesa en el document intitulat *Epistula de fisco Barcinonensi*, en què es recorda el protagonisme dels bisbes d'un territori fiscal amb seu central a Barcelona, a l'hora de recaptar els tributs.

Arqueològicament parlant, aquesta etapa se'ns mostra amb la construcció de temples urbans i rurals que denoten una activitat important del poder episcopal i dels senyors a l'hora de fer bastir edificis que donaven prestigi i beneficis.

A l'amfiteatre de Tarragona, sense un ús determinat des de feia molts anys, hom edificà sobre l'arena un *martyrium*, una basílica que es disposava damunt mateix del lloc on foren cremats i moriren Fructuós, Auguri i Eulogi, que acabà generant un cementiri *ad sanctos*, un edifici prestigiós que juntament amb el lloc on es conservaven les despulles dels benaurats màrtirs constituïa un pols

dinàmic d'atracció de viatgers i peregrins, tal com passava també a *Gerunda*, a la basílica del màrtir Feliu, damunt de la qual el rei Recared col·locà, complint un vot, una corona d'or com era costum d'oferir en el context de la monarquia goda.

Entre les grans personalitats culturals de l'època cal esmentar uns quants bisbes, figures senyeres i culturalment potents. Recordem Joan de Bíclarum, que fou bisbe de Girona entre 591 i 621. Nascut a *Scalabis* (avui Santarem), de família goda, participà activament en la lluita contra l'arrianisme, la qual cosa li comportà el desterrament. Visità Constantinoble i hi visqué un temps (570-578) i fundà, quan retornà, un cenobi a Bíclarum, no localitzat, que dotà d'una regla pròpia i fou autor d'una crònica històrica universal, molt valuosa, que continuava la de sant Jeroni. Durant la seva prelatura, l'església de Girona assolí un prestigi i un predicament que mantingué el seu successor Nonnit, autor d'escrits i cants que o bé no s'han conservat o no se li han atribuït.

Com en tota l'època antiga, la riquesa continuava lligada a l'explotació dels recursos naturals. Mancats de metall, eren el conreu del camp i l'explotació ramadera les activitats principals a les quals es dedicava una immensa majoria de la població. Les dades aplegades assenyalen, com en les etapes anteriors, un domini del vi i dels cereals i, en una situació molt menor, de l'oli. Hi hauria, no cal dir-ho, explotació d'arbres fruiters, d'hortalisses i verdures, molt més difícils de rastrejar però amb algun indici ferm. Els llocs des d'on s'explotava eren les ciutats mateixes, algunes agrupacions de segon ordre, *castella* i *castra*, establiments enlairats i fortificats dels quals el Puig de les Muralles, a Puig Rom (Roses) n'és el paradigma i, de fet, un exemple únic amb tots els problemes que això representa. Altres vegades aquestes agrupacions no posseïen muralla i es disposaven a l'entorn d'una església com al Bovalar, a Serós, damunt mateix del Segre i que continua plantejant moltes preguntes encara sense resposta. Afegim-hi també els modestos establiments i llogarrets dispersos sobre el territori. Els que coneixem, de vegades amb una vida molt curta d'una sola generació i altres d'una vida més llarga, són els que acabaren desapareixent per múltiples raons que caldria estudiar individualment. Aparició, desaparició, noves fundacions. Es tractaria d'un procés enrevesat, entre molt a finals del segle v i els segles VIII/IX, que hauria acabat dibuixant el panorama que se'ns fa present en reviure la documentació carolíngia. Estem convençuts, atès que és un recorregut lògic que corroboren les dades arqueològiques i toponímiques que posseïm, que en la major part de vil·les i vilars esmentats al segle IX i X (i més enllà), hi ha un precedent anterior, un senzill establiment rural bastit entre el 500 i el 800.

Quan tenim dades precises sobre aquells habitatges, observem la modèstia dels materials emprats i una enorme capacitat d'adaptació a situacions noves. Pocs metres quadrats, llars que servien de cuina, de punt d'il·luminació i per escalfar, coberta simple de branques, fang i palla, i presència immediata d'un modest estable.

És interessant ressenyar la importància que assolí la ramaderia a l'antiguitat tardana, tal com posen de manifest el registre arqueològic i els estudis especialitzats però també dades més generals, pròpies dels estudis de paisatge que, per a aquestes etapes, mostren de manera explícita un procés de desforestació considerable a base d'incendis controlats, encaminats a l'obtenció de noves pastures per alimentar una cabana en creixement. Val la pena assenyalar que els acurats estudis endegats per especialistes sobre les restes òssies d'animals en diversos jaciments provenen que el cavall, tan estrany en etapes anteriors, esdevé un taxó significatiu durant l'antiguitat tardana, potser un reflex de la importància dels èquids en aquells moments.

Els recursos marins haurien constituït una altra activitat econòmica d'una relativa importància en llocs d'habitació costaners. En aquest cas, les dades documentals i les arqueològiques es complementen. Tot i haver-hi precedents alt imperials, fou durant el baix imperi i posteriorment quan tenim més informació i de més qualitat. Recordem la prestigiosa *muria* de *Barcino* celebrada pel poeta Ausoni, la factoria de salaons identificada en aquesta mateixa ciutat que molt probablement fou propietat de l'Església, o la ben coneguda i explorada a Roses, en el context d'un *uicus* amb un excel·lent port. Altres vestigis més dispersos, ben repartits pel territori, van en aquesta mateixa direcció.

I com en les etapes anteriors, el mar era el camí natural per moure càrregues de tota mena i per traslladar viatgers. Els contactes van sovintejar sense cesures de llarga durada. D'arreu de la Mediterrània arribaven productes alimentaris, manufactures, metall i pedra de qualitat. I gent, tal com confirmen les referències textuais i epigràfiques, amb procedències exòtiques i llunyanes, de Síria o d'Egipte.

El port més important, el principal d'aquest territori i que devia alimentar una xarxa de redistribució ben definida, fou el de *Tarraco*. Les excavacions intenses i en extensió d'aquests darrers anys, retraten les característiques d'un sector portuari i la vitalitat d'un barri fora murs, el dia abans de la invasió agarena. Caldria esmentar, també, el de *Dertosa*, porta oberta a la navegació marítima i fluvial i a les capacitats productives de la vall de l'Ebre. La constatació epigràfica

d'hebreus serveix per insistir en el valor d'un lloc tan ben situat. També tindrien el seu paper *Barcino* i Empúries, ports potser de segon ordre però que eren clau en l'abastiment del territori circumdant i en la sortida de l'excedent agrícola. Caldria, en relació amb aquestes consideracions, esmentar el paper de Narbona i del seu port, que tingué un pes considerable en l'economia del sector més septentrional del territori que estudiem, tal com ens fan saber multitud de dades. En aquest cas, la interdependència amb Empúries no fou només antiga, sinó continuada.

La revolta del *dux Paulus*, que intentà crear un regne independent amb la Septimània com a nucli central, durant els primers moments del regnat de Vamba (673), ha estat sovint un paradigma, un miratge de bona part de la historiografia catalana. Segons la nostra opinió, no hauria estat altra cosa que un fet que passava repetidament però que les circumstàncies han fet créixer exponencialment. En efecte, l'èxit historiogràfic d'aquell fet s'explica perquè es conserva un escrit monogràfic que l'ha preservat i l'ha magnificat. És, tanmateix, simptomàtic d'una situació que afectà, amb més o menys intensitat, la monarquia, qüestionada i discutida per les principals famílies godes que aspiraven a fer-se amb el poder. Crims, deposicions, cops d'estat, l'anomenat *morbis gothicus*, que van erosionar la institució monàrquica tant com la situació de submissió d'una part important de la població, sense drets o amb drets molt disminuïts, que l'anava allunyant. El nombre i la importància dels esclaus és objecte de referències continuades en textos jurídics i històrics. Els monarques, l'aristocràcia, l'Església eren grandíssims propietaris rurals amb les terres explotades preferentment per esclaus i semillieres lligats a la terra.

Cada província, que reproduí sense canvis el model baix imperial, era governada per un *dux* que residia a la capital, a *Tarraco* pel que ens interessa. A cada *ciuitas* corresponia un *comes*, cap polític i militar. Paral·lelament, i amb un poder i un prestigi immens, el bisbe metropolità, pastor dels prelats de les diòcesis que definien la seva província i, a cada ciutat, un bisbe. Poder polític i poder eclesiàstic es complementaven. L'un es recolzava en l'altre però era preminent l'autoritat del rei, que triava i imposava la successió episcopal.

A l'actual Catalunya, el coneixement que posseïm dels conjunts episcopals és desigual malgrat els avenços que s'han fet en aquests darrers anys. És ben poc el que sabem sobre la capital metropolitana, fins al punt que només podem bastir teories i suposicions feblement ancorades. Més desconeguts són, encara, els casos de *Dertosa*, *Ilerda*, *Urgellum*, *Auso*. Pel que fa a *Gerunda*, les dades són

puntuals, més aviat tardanes i no exemptes de polèmica. Comencem a reconèixer l'*episcopium* emporità, amb un baptisteri interessantíssim, i són prou ben coneguts els de *Barcino/Barcinona* i d'*Egara*. És, precisament aquest darrer un conjunt digne de consideració que ha estat objecte d'una exemplar excavació en extensió, seguida d'una consolidació i musealització proactiva que ha recuperat un monument únic que permet fer-se una idea molt aproximada d'un conjunt que va néixer abans de ser seu episcopal i que consolidà, després, un model molt ben encaixat. Casal del bisbe, baptisteris (subsegüents en el temps), església catedral (Santa Maria) i parroquial (Sant Pere), mausoleu martirial (Sant Miquel), entre les dues, i un extens cementiri, de llarg recorregut, que posa de manifest una llarguíssima utilització.

Pel que fa a Barcelona, els inspirats treballs d'aquests darrers anys han permès identificar el palau del bisbe, la sala d'audiències, el baptisteri i una capella episcopal de planta en forma de creu a la qual es lligà, puntualment, una petita necròpolis. La situació de l'església mare és ben clara, sota l'edifici romànic i actual. Es pot observar la ubicació del conjunt en un dels angles que definien les muralles urbanes i el domini episcopal d'estructures pròximes, com la petita factoria de salaons i un celler.

En relació amb aquesta ciutat convé referir-se a unes troballes realitzades fa ben poc, que caldrà ampliar i que s'han interpretat hipotèticament com un segon conjunt episcopal que sabem que existí almenys durant el segle VI. Les excavacions endegades a l'església parroquial de Sant Just i Pastor haurien posat al descobert un temple notable, només parcialment conegut, i un baptisteri, entre altres coses, que s'ha interpretat com els vestigis de la catedral catòlica durant la sisena centúria. Recordem (*supra*) el lluidíssim paper de *Barcino* com a *sedes regia* i com a punt nodal del control visigot d'aquestes contrades i, també, la confirmació documental de l'existència d'un bisbe arrià que només determinades ciutats tingueren. S'ha suposat que el poder polític s'hauria quedat amb l'*episcopium* tradicional, cosa que hauria desplaçat els catòlics. És una troballa important que caldrà confirmar.

Tot i que sabem que existí, se'ns escapen de les mans la importància i les característiques del monaquisme tardoantic a Catalunya. S'ha proposat —i cal considerar-ho— que el Bovalar fou un cenobi destruït en els primers moments de la invasió àrab. En aquest cas, l'església i el baptisteri actuarien de punt central d'una comunitat que s'hauria instal·lat a l'entorn. Hi ha, però, dades que permeten altres interpretacions tant o més factibles.

Altres llocs conserven topònims d'allò més precisos (*monasteriolum*) que recorden l'existència d'un petit monestir anterior a l'arribada dels agarens. Les fonts carolíngies esmenten eremitoris i petites comunitats monàstiques molt antigues i les fonts tardoantigues es refereixen amb certa freqüència a l'existència de cenobis tant femenins com masculins. Tanmateix, no ha estat possible, fins ara, fer-ne coneixença arqueològica.

Dades molt recents, que caldrà ampliar i acabar de perfilar, ens mostren, a redós del vell camí d'Empúries, la presència d'un seguit de castells que no sembla que puguin atribuir-se a privats i que fan l'efecte de definir una línia de control d'una via important que, en aquest cas, relligava *Emporiae* i *Gerunda* (el mar amb la Via Augusta). No ens sembla adient considerar-ho un fet extraordinari i exclusiu d'aquelles comarques, sinó una mostra general de la voluntat de vigilar i controlar militarment la xarxa viària principal del territori. Per què? Què podia haver motivat una inversió considerable? No ho sabem i no podem respondre a cap d'aquestes qüestions. De moment caldrà investigar l'abast d'aquest descobriment, cosa que pot ajudar-nos a percebre'n la importància i l'extensió.

Quan morí Vítiza, l'any 710, el *regnum Gothorum* s'enfrontà a una situació de guerra civil. Roderic no fou mai monarca de la *Tarraconensis*, que elegí com a rei Àkhila II, potser fill o parent directe del rei difunt. El desembarcament de Tàriq ibn Ziyad s'ha de veure novament com la resposta a una petició d'ajuda militar per part d'un dels bàndols enfrontats. Els nouvinguts van aprofitar l'ocasió facilitada per les posicions radicalment enfrontades de l'aristocràcia del regne i el desencant de la immensa majoria de la població, que acceptà la nova situació amb una certa il·lusió. La minoria jueva, que en algunes províncies era nombrosa, activa i emprenedora, degué jugar, decidida, la carta àrab ja que eren, des de feia unes dècades, l'ase dels cops per part de la monarquia a través d'una legislació d'una enorme duresa i ben poc cristiana.

Àkhila pacta cap al 714 amb els àrabs però les fonts assenyalen, encara, un nou monarca, Ardó, el darrer a governar en la part nord-oriental de la província. L'ocupació del nord de la *Tarraconensis* i, immediatament, de la Septimània posà en contacte els agarens amb el francs. Aquella topada va tenir conseqüències importants per al que després seria Catalunya.

BIBLIOGRAFIA SELECTA

Com a obra general de context esmentaré quatre volums de la monumental, innovadora i creativa història de Roma que dirigí fa uns quants anys A. Schiavoni. Deixo de costat el primer volum, que queda fora del marc històric en què ens movem.

- SCHIAVONE, A. [dir.] (1991-1991). *Storia di Roma. 2. L'impero mediterraneo*. Torí: Giuglio Einaudi editore. 2 vol.
— (1993). *Storia de Roma. 3. L'età tardoantica*. Torí: Giuglio Einaudi editore. 2 vol.
— [dir.] (1989). *Storia de Roma. 4. Caratteri e morfologia*. Torí: Giuglio Einaudi editore,

Pel que fa a les fonts escrites, continua essent bàsic:

- BOSCH GIMPERA, P.; PERICOT, L., i SCHULTEN, A. [ed.] (1922-1987). *Fontes Hispaniae Antiquae*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Una col·lecció que necessità molts anys per fer-se realitat però que honora els editors i la Universitat de Barcelona.

Pel que fa a l'epigrafia, un dels peus bàsics per reconstruir el nostre passat romà però també per adonar-nos de la uniformitat, els lligams i les relacions d'aquell món:

- FABRE, G.; MAYER, M., i RODÀ, I. (1984-2002). *Inscriptions romaines de Catalogne*. París: Diffusion de Boccard.

Amb l'afegitó —que no va necessitar revisió per part de Fabre, Mayer i Rodà i que, així, cobreix tot el país— de:

- ALFÖLDY, G. (1975). *Die römischen Inschriften von Tarraco*. Berlín: Madrider Forschungen 10.

L'època que hem analitzat té uns precedents que, poc o molt, convé conèixer:

SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (2005). *Els ibers del nord*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor.

Sobre la xarxa viària, un tema a bastament treballat, citaré el llibre següent, que aplegava col·laboracions valuoses:

CASTELLVÍ, G.; COMPS, J.-P.; KOTARBA, J., i PEZIN, A. [cur.] (1997). «Voies romaines du Rhône à l'Èbre: Via Domitia et Via Augusta». *Documents d'Archéologie Française*, núm. 61. París: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.

Una contribució global al tema amb un llarg recorregut cronològic i amb una nodrida i amplíssima bibliografia:

REVILLA, V.; SANTACANA, J. (2015). *Catalunya romana*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor.

Específic i global sobre el baix imperi i l'antiguitat tardana, cal continuar consultant:

PALOL, P. DE; PLADEVALL, A. [cur.] (1999). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV-X. Catalunya romànica*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

Que caldria posar al dia amb nombroses monografies aparegudes amb posterioritat.

M'hauria agradat referir, com a mínim, una monografia per a cada una de les *ciuitas* romanes de l'actual Catalunya però no és possible. Fem servir el següent, que se centra en l'etapa inicial:

ABAD, L.; KEAY S. J.; RAMALLO, S. [cur.] (2006). *Early towns in Hispania Tarraconensis*. Portsmouth-Rhode Island: Journal of Roman Archaeology. Supplementary Series, núm. 62.

Sobre el món rural, les aportacions són nombroses, recents i de qualitat:

- CASAS, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J. M., i TREMOLEDA, J. (1995). «El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est». *Girona*, sèrie monogràfica, núm. 15. Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- CHAVARRÍA, A. (2007), «El final de las villas en Hispania (siglos IV-VII dC)». *Bibliothèque de l'Antiquité tardive*, núm. 7. Turnhout: Brepols Publisher.
- PREVOSTI, M. (2005). *L'època romana*. A: GIRALT, E. (dir.). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. I. *Antiguitat*. Barcelona: Universitats dels Països Catalans i Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació, p. 293-480.
- REVILLA, V.; GONZÁLEZ, J. R., i PREVOSTI, M. [cur.] (2008-2011). *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana*. Barcelona. 2 vol.

En aquest darrer cas per l'enfoc i el tarannà, que el fa molt llegidor sense perdre rigor.

Sobre el complex món de la numismàtica pot ser útil:

- VILLARONGA, L.; BENAGES, J. (2011). *Les monedes de l'edat antiga a la península Ibèrica*. Barcelona: Societat Catalana d'Estudis Numismàtics - Institut d'Estudis Catalans.